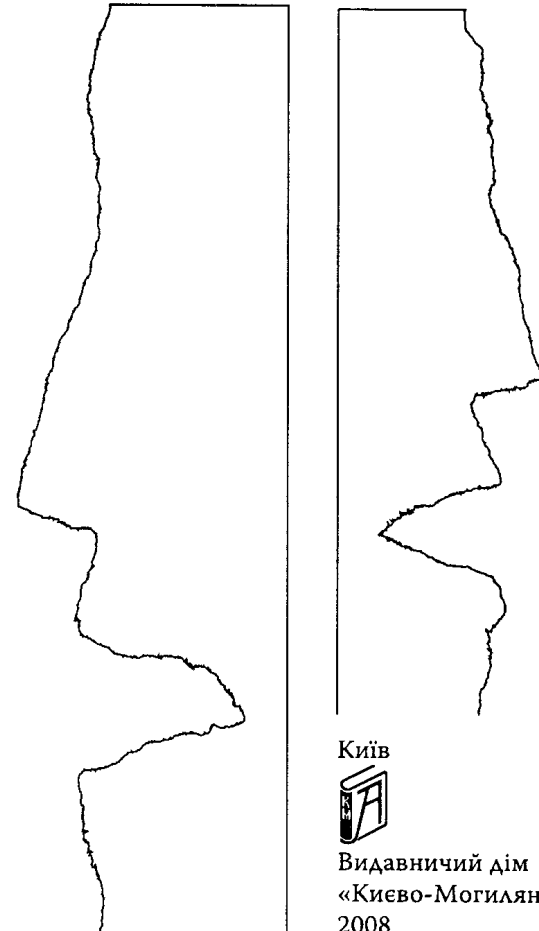

О. М. Демська-Кульчицька

ФРАЗЕО- ЛОГІЯ

Київ

Видавничий дім
«Киево-Могилянська академія»
2008

Пропонована праця є навчальним посібником-довідником, присвяченим фразеології сучасної української мови. У посібнику розглянуто предмет і завдання української фразеології, статус і частиномовну специфіку фразем, шляхи формування фраземного складу мови та системні зв'язки між фразеологічними одиницями мови. В окремому розділі здійснено аналіз фраземи у словнику і тексті.

Для студентів-філологів вищої школи, а також усіх, хто вивчає й досліджує чи цікавиться українською мовою.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *Леся Ставицька*
кандидат філологічних наук, доцент *Олена Гузар*

Рекомендовано до друку Вченою радою НаУКМА
(Протокол № 31(13) від 1 листопада 2007 р.)

© Демська-Кульчицька О. М., 2008
© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2008

ISBN 978-966-518-459-1

Фразеологія.....	5
<i>Предмет і завдання фразеології. Синхронна та діахронна фразеологія.</i>	
<i>Фразеологія серед інших лінгвістичних дисциплін</i>	
Запитання та завдання для самоконтролю.....	7
Тестові завдання.....	8
Фразема.....	10
<i>Фразема як одиниця мови. Слово – фразема – словосполучення.</i>	
<i>Класифікація фразем</i>	
Запитання та завдання для самоконтролю.....	14
Тестові завдання.....	15
Частиномовна характеристика фразем.....	17
<i>Іменникові фраземи. Займенникові фраземи. Прикметникові фраземи.</i>	
<i>Дієслівні фраземи. Прислівникові фраземи. Вигуківі фраземи</i>	
Запитання та завдання для самоконтролю.....	20
Тестові завдання.....	21
Системні відношення між фраземами.....	23
<i>Фраземи-синоніми. Фраземи-антоніми. Фраземи-омоніми.</i>	
<i>Фраземи-пароніми. Багатозначність фразем. Варіантність фразем</i>	
Запитання та завдання для самоконтролю.....	29
Тестові завдання.....	30
Творення фразем в українській мові.....	32
<i>Про виникнення фразем. Фраземи, що виникли зі слів.</i>	
<i>Фраземи, що виникли зі словосполучень і речень.</i>	
<i>Фраземи, що виникли з прислів'їв, приказок, казок, анекдотів, небилиць і нісенітниць. Фраземи чужомовного походження</i>	
Запитання та завдання для самоконтролю.....	36
Тестові завдання.....	37

Фразема у словнику і тексті	39
<i>Фразема у загальномовному словнику. Фразеологічні словники.</i>	
<i>Фразеографія. Фразема у тексті</i>	
Запитання та завдання для самоконтролю.....	49
Тестові завдання.....	50
Ключі до тестових завдань.....	52
Список використаних фразем з коментарями.....	53
Список літератури.....	69
Фразеологічні словники української мови.....	71
Персоналії.....	73

*Написанням цієї праці
завдячую своєму Батькові –
Мар'янові Демському,
за матеріалами монографії
якого вона написана*

Предмет і завдання фразеології. Синхронна та діяхронна фразеологія.
Фразеологія серед інших лінгвістичних дисциплін.
Запитання та завдання для самоконтролю.
Тестові завдання.

У науці про мову *фразеологію* зазвичай тлумачать як розділ мовознавства, присвячений вивченню стійких словосполучень – фразем, що виконують функцію слова, або ж як розділ мовознавства, присвячений вивченню фразеологічної системи мови в її сучасному стані або історичному розвитку, тобто синхронно та діяхронно. Також терміном *фразеологія* прийнято називати всю сукупність фразеологічних одиниць мови.

Слово *фразеологія* походить з грецької мови і означає *φράσις* – спосіб висловлення, стиль, зворот і *λόγος* – слово, вчення.

Термін *фразеологія* виник у 16-му столітті й початково, коли ще не був власне терміном, а лише прототерміном, означав «стиль, лексика, лексичний склад». Термінологізація слова *фразеологія* відбувалася під кінець 18-го століття, і воно почало означати «зібрання словосполучень». Паралельно у ненауковому вжитку в переважній більшості європейських мов цей термін у 18-му столітті ще означає «порожні слова, фрази». І вже у 19-му столітті, а особливо з формуванням мовознавчого розділу в 20-му столітті, *фразеологія* набуває тих значень, з якими функціонує й зараз.

Запис сталих словосполучень починається разом з початком укладання словників і виникненням лексикографії – теорії та практики створення словників. Проте як окремий розділ науки про мову *фразеологія* сформувалася лише у 20-му столітті. Батьком сучасної фразеології традиційно вважають швейцарського лінгвіста Шарля Балі¹. А становлення української фразеології пов'язане з іменами таких видатних учених, як О. Потебня¹¹, І. Срезневський¹¹¹, І. Франко^{1V}, М. Номис^V.

Тривалий час, а інколи й сьогодні, *фразеологію* розглядають як частину лексикології. Проте інтенсивний розвиток теоретичних досліджень і практичного вивчення стійких словосполучень мови привели до остаточного виокремлення *фразеології* з-поміж інших лінгвістичних дисциплін, яке відбулося наприкінці 20-го століття. У лінгвоукраїністичній традиції становлення *фразеології* пов'язане з іменами Л. Булаховського^{VI}, Л. Скрипник^{VII}, М. Демського^{VIII}, В. Ужченка^{IX} та інших українських мовознавців.

Об'єктом дослідження у *фразеології* є як фразеологічна одиниця зокрема, так і вся сукупність фразеологічних одиниць мови загалом. А предметом описуваної лінгвістичної дисципліни є вивчення природи, суті, категорійних ознак фразеологічних словосполучень, а також з'ясування закономірностей їхнього функціонування у мовленні. Передовсім у *фразеології* увага зосереджена на принципах виділення фразеологічних одиниць, методах їхнього дослідження, класифікації, лексикографічного опрацювання чи словникового опису. Також завданням *фразеології* є вивчення фразеологічної семантики, чи значень, фразеологічних одиниць мови та виконуваних ними синтаксичних функцій.

Залежно від того, який саме аспект *фразеології* підлягає дослідженню – сучасний стан фразеологічного складу мови чи історія його становлення й розвитку, – йдеться про *синхронну* чи, відповідно, про *діахронну*. Далі, залежно від типології досліджень, у межах *синхронної фразеології* прийнято розрізняти: *фразеологічну семасіологію*, завданням якої є вивчення семантики, семантичної структури та семантико-системних зв'язків фразеологічних одиниць мови, зокрема: фраземної синонімії, антонімії, омонімії; *фразеологічну стилістику*, покликану з'ясувати, які власне стилістичні властивості та функції притаманні фраземам у текстах різних стилів і жанрів; *зіставно-порівняльну фразеологію*, яка зосереджує свою увагу на виявленні через зіставний аналіз, з одного боку, універсальних і, з іншого боку, унікальних ознак, характеристик, специфіки фраземи зокрема чи фраземної системи мови загалом.

Натомість у межах *діахронної (історичної) фразеології* традиційно маємо розрізнення *фразеологічної дериватології*, до компетенції якої входить вивчення деривації чи творення, формування стійких словосполучень мови; *фразеологічної етимології*, присвяченої проблемам походження та історії розвитку фраземної системи або окремих одиниць цієї системи.

Часто вчені відносять до синхронної фразеології *фразеологічну лексикографію* чи *фразеографію*, а до історичної фразеології – *діалектну фразеологію*. Проте ми б виокремили їх в окремі напрями *загальної фразеології*.

Як розділ мовознавства, *фразеологія* тісно пов'язана з іншими розділами науки про мову. Так, вона безпосередньо корелює з лексикологією, морфологією, синтаксисом, стилістикою, історією мови, етимологією тощо. Щодо найсучасніших лінгвістичних досліджень, то фразеологічні одиниці мови є об'єктом аналізу й опису в соціолінгвістиці, психолінгвістиці, корпусній лінгвістиці, когнітології. Крім лінгвістичних дисциплін, *фразеологія* взаємопов'язана з літературознавством, етнографією, фольклористикою, міфологією тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Який розділ науки про мову зазвичай називають *фразеологією*?
2. Що означає і з якої мови в українську прийшло слово *фразеологія*?
3. На який період припадає становлення *фразеології* як наукового напрямку?
4. З іменами яких учених пов'язане становлення *фразеології*?
5. Що є предметом *фразеології* і які завдання ставить перед собою ця наука?
6. З якими лінгвістичними дисциплінами пов'язана *фразеологія*?

Вправа 1. У поданому уривку знайдіть фраземи та з'ясуйте їхнє семантичне значення й стилістичну функцію.

Либонь, винувата слава моя, що кортить величатись, як свиня в дощ, кортить надутись, мов шкураток в огні. Сам себе хаменаю, щоб не розминався зі своєю головою, щоб прикупив ума на базарі, коли свого розгубив, а що? Слава однаково на манівець веде, ось мимоволі й надимаюсь, як легке в горішку, ось і ламаюсь на макарони. Хвороба, від якої ліків нема, – ось що таке слава. Хочеться бути отією козою, яка здається вища на горі, ніж корова в полі. Як говорили колись у Яблунівці? Хочеться бути не звичайною свинею, а поповою.

Є. Гуцало. Приватне життя феномена.

Вправа 2. Із сучасних періодичних українськомовних видань випишіть десять фразем і визначте їхню функцію в цих текстах.

Вправа 3. Складіть речення, використовуючи фраземи: *в сірка очей позичати, доводити/довести до розуму, на тріски розлетітися, перша ластівка, республіканські цінності, рідна сторона.*

Вправа 4. Зі словників української мови випишіть десять фразем з їхнім значенням і прикладами вживання. Складіть із цими фраземами речення.

001. Виберіть правильне визначення *фразеології*.

1. Розділ мовознавства, присвячений вивченню фразеологічної системи мови в її сучасному стані або історичному розвитку, тобто синхронно або діахронно.
2. Розділ мовознавства, присвячений вивченню семантичної специфіки стійких словосполучень у мові.
3. Розділ мовознавства, присвячений вивченню діалектної фразеології.
4. Розділ мовознавства, присвячений проблемам теорії та практики лексикографічного опису фраземного складу мови.

002. Визначте, у якій з відповідей правильно вказано мову, з якої українська запозичила слово *фразеологія*.

1	2	3	4	5
англійська	французька	російська	грецька	латинська

003. Визначте, у якій з відповідей правильно зазначено час появи терміна *фразеологія*.

1	2	3	4	5
14 ст.	16 ст.	19 ст.	20 ст.	17 ст.

004. Визначте, у якій з відповідей правильно названо вченого, якого вважають батьком *фразеології*.

1	2	3	4
Ф. де Соссюр	Ш. Балі	О. Потебня	І. Франко

005. Визначте, у якій з відповідей правильно вказано імена вчених, з якими пов'язують початок фразеологічних студій в лінгвоукраїністиці.

1	2	3	4
О. Потебня, Л. Скрипник, А. Булаховський	І. Срезневський, І. Франко, М. Демський	О. Потебня, І. Срезневський, М. Номис	І. Франко, М. Номис, В. Ужченко

006. Визначте, у якій з відповідей правильно вказано, на чому зосереджує свою увагу синхронна фразеологія.

1	2	3	4	5
Сучасний стан української мови	Сучасний стан фразеологічного складу української мови	Історія становлення української мови	Історія становлення фразеологічного складу української мови	Порівняльний аспект української фразеології та інших мов

007. Визначте, у якій з відповідей правильно вказано, на чому зосереджує свою увагу діахронна фразеологія.

1	2	3	4	5
Історія виникнення й становлення української фразеології	Історія виникнення й становлення української мови	Порівняльний аспект української та слов'янської фразеології	Історія виникнення фразем у діалектах української мови	Теорія лексикографічного опису українських фразем

Фразема як одиниця мови. Слово – фразема – словосполучення. Класифікація фразем.
Запитання та завдання для самоконтролю.
Тестові завдання.

Можливість існування *фразеології* як лінгвістичної дисципліни вмотивована тим, що об'єктивно у мові функціонує стійке сполучення слів, яке традиційно прийнято називати *фразеологічною одиницею*.

У лінгвістичній науці існує «понад двадцять визначень фразеологічної одиниці, але жодне з них не знайшло загального визнання»¹ і, відповідно, поширення. Крім того, що існує понад двадцять визначень, українські мовознавці також користуються кількома різними термінами на позначення стійких словосполучень: *фразеологічна одиниця, фразеологізм, фразема* та *ідіома*, які до певної межі можна вважати взаємозамінними.

Проте вважаємо за доцільне надати перевагу термінові *фразема* за аналогією до *фонема, морфема, лексема* тощо. І відповідно фраземний склад мови називаємо терміном *фраземіка* (пор.: *лексика*), а науку про фразему й фраземний склад мови – *фразеологією*. Таким чином, вибудовано струнку термінологічну мікросистему: *фразема – фраземіка – фразеологія*, у межах якої немає дублювання понять і термінів.

Не вдаватимемося до перелічування й аналізу всіх чи більшості визначень *фраземи*, а запропонуємо одне з них. Отже, **фразема** – це така самостійна одиниця мови, яка складається з окремих слів, які традиційно називають компонентами чи складниками *фраземи*, має власні фраземне значення та граматичні категорії і, називаючи, дає експресивно-емоційну оцінку називаному предметові. Важливою ознакою *фраземи* є те, що носій мови не створює її кожного разу в про-

¹ Авксентьев А. Г. *Сучасна українська мова. Фразеологія*. – Х.: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1983. – С. 7.

цесі мовлення, як це відбувається з вільними словосполученнями або реченнями, а відтворює, вживає її як таку одиницю мови, що вже існує. Тобто *фразема* є відтворюваною. Крім запропонованого визначення *фраземи*, варто знати ще й таке: «стійкі сполучення двох і більше слів, що створюють семантичну цілісність і відтворюються у процесі мовлення як готові словесні формули»².

У системі мови *фразема* посідає місце між словом і словосполученням, прибираючи певні ознаки і першого, і другого. Зі словом *фразему* єднає те, що і слово, і *фразема* виконують номінативну функцію в мові, тобто називають (хоча й у дещо різний спосіб) предмети, явища, процеси тощо об'єктивної дійсності або ж позначають ознаки предметів, явищ, процесів тощо, наприклад: *діти – своя кров, піп – слуга Божий, кобзар – чоловік Божий, слюсар – холодний коваль, втекти – дати драла, соромитися – пекти раків, розумний – лоб на три н'яді, упертий – ні вбий ні влий, удосвіта – ні світ ні зоря, близько – не за горами*. А зі словосполученням – наявність кількох, щонайменше двох, слів чи компонентів у структурі словосполучення і *фраземи*, наприклад: *жовто-синє знамено, вільна держава, гідна людина, громадянська відповідальність* тощо і *Адамові реберце* 'жінка', *жіночий дядько* 'гульвіса', *дати березової каші* 'побити', *піти до Бога вівці пасти* 'померти', *хоч кіл на голові теши* 'впертий'.

Натомість головна зовнішня відмінність між словом і *фраземою* полягає у тому, що слово – ціліснооформлена одиниця мови, що складається з морфем (кореня, префіксів, суфіксів, закінчення), а *фразема* – нарізнооформлена одиниця мови, яка завжди становить єдність щонайменше двох компонентів – самостійних або, точніше, колишніх самостійних слів, оскільки, за твердженням М. Демського, слово, ставши частиною *фраземи*, втрачає основні ознаки слова і насамперед значення. Порівняйте, наприклад, значення *фраземи дати гарбуза* 'відмовити комусь у сватанні' й значення дієслова *дати/давати* та іменника *гарбуз*.

Однак відмінність між словом і *фраземою* лежить не так у площині їхньої форми, як у специфіці значення. Значення слова – це, насамперед, його предметно-речовий зміст, а значення *фраземи* – це образне уявлення про називану реалію. Слово називає предмет, явище, процес, а *фразема* їх передовсім характеризує і лише через таку характеристику опосередковано називає.

Значення слова визначають значення тих морфем, які входять до складу слова, наприклад: *картоплина, горошина, морквина, волосина* – кожне з цих слів має своє значення, залежне від конкретного значення їхнього кореня, а суфікс *-ин-*, що входить до складу цих слів,

² Скрипник А. Г. *Фразеологія української мови*. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 7.

указує на одиничність предмета. Натомість значення *фраземи* є вивожене образом, що виникає на основі тих слів, з яких вона збудована, наприклад: «*тримати язик за зубами* – *мовчати* = тобто коли людина тримає язик за зубами та ще й стиснутими, то не може говорити»³.

Стосовно вільного словосполучення, то відмінність між ним і *фраземою* полягає у тому, що у вільному словосполученні кожне зі слів, яке входить до його складу, не втрачає свого власного значення, як це відбувається у складі фраземи, наприклад: у вільному словосполученні *довга розмова* прикметник *довгий* та іменник *розмова* виступають зі своїми лексичними значеннями та жодним чином не модифікують їх, прикметник *довгий* вказує на ознаку іменника *дорога*; а у фразеологічному словосполученні *міряти лозиною* 'бити кого-небудь' і дієслово *міряти*, й іменник *лозина* повністю втратили свої лексичні значення, які вони мають поза цією *фраземою*.

Відмінними є також і причини виникнення слова, *фраземи* і словосполучення. Слово виникає тоді, коли існує потреба називати ті чи інші предмети, явища, процеси, властивості, ознаки, відношення тощо. Словосполучення – для того, щоб сформулювати і висловити думку. *Фразема* – щонайменше для: по-перше, конкретизації предметів, явищ, процесів і їхніх ознак, попередньо названих словами. Наприклад, порівняймо іменник *людина* з *фраземами* з тим же загальним значенням: *дитина (дитя) природи* 'людина, близька до природи', *латана свитина* 'бідна людина', *сіра свита* 'проста людина', *груба риба* 'поважна, впливова людина', *старший куди пошлють* 'людина, що виконує які-небудь незначні доручення', *блудний син* 'людина, що не підпорядковується волі, традиціям колективу чи сім'ї', *птаха не нашого польоту* 'чужа людина'. По-друге, уточнення обсягу того, що позначено певним словом. Наприклад, *фраземи ні світ ні зоря, ні світ ні тьма* уточнюють прислівник часу *рано*, вказуючи на надзвичайну рань. По-третє, образно-емоційної оцінки того, що названо. Наприклад, у поданих далі *фраземах* маємо образно-емоційну оцінку змісту сказаного: *плести як небіжка ногами, як три мішки гречаної вовни та чотири копи гречки, сім кіп (мішків) гречаної вовни, влізти на грушку і рвати петрушку*, що означає 'говорити дурниці, нісенітниці'. По-четверте, образного представлення абстрактного предмета, тобто такого, що його людина не сприймає безпосередньо органами чуття, наприклад: *слухні слова* 'правда', *криві слова* 'неправда', *торішний сніг* 'те, що безповоротно минуло, втратило силу', *медовий місяць* 'перша пора подружнього життя', 'найкраща пора в чомусь'. По-п'яте, уточнення: *печене й варене, і хліб і до хліба, всі лази й перелази* 'абсолютно все', *кожен собака, й останній ду-*

³ Демський М. *Українські фраземи й особливості їх творення*. – Л.: Просвіта, 1994. – С. 6.

рень, кожен біс 'абсолютно кожний', *як один, сороки й ворони, старі і малі, цілий світ* 'абсолютно всі'⁴.

Якщо в науці про мову існує кілька термінів на позначення стійкого словосполучення і понад десяток його визначень, то, хоча й існують інші класифікації, зазвичай *фраземи* класифікують так, як це зробив Віктор Виноградов⁵. На класифікацію Віктора Виноградова⁵ покликаються всі українські фразеологи, а також інших слов'янських мов. Згідно з цією класифікацією, залежно від характеру взаємозв'язків між компонентами, *фраземи* поділяють на:

- а) *фразеологічні зрощення* – це такий тип стійкого словосполучення, значення якого абсолютно не залежить від значень його компонентів чи слів, які входять до його складу, і воно не членується, не ділиться, не розкладається на окремі компоненти, оскільки поодиначі компоненти такого сполучення слів (принаймні один з них) існувати самостійно не можуть, наприклад: *бити байдики* 'нічого не робити', *віддатися за Муравського* 'померти', *бабин смик* 'парубок, що одружується зі старшою жінкою заради маєтку';
- б) *фразеологічні єдності* – стійкі словосполучення, значення яких хоча б незначно мотивоване значенням слів-компонентів, що входять до їхнього складу, наприклад: *прикусити язика* 'замовкнути', *п'ятами наживати* 'утекти', *скінчений осел* 'безглузда, вперта людина, цілковитий дурень', *ребра лічити* 'бити';
- в) *фразеологічні сполучення* – це такі стійкі словосполучення, до складу яких входять слова з вільним і фразеологічно зв'язаним значенням, а їхнє цілісне фразеологічне значення випливає зі значень слів-компонентів фраземи, наприклад: *справа честі, здобути перемогу, храм науки, добрі наміри*.

Інколи до цих основних типів *фразем* ще додають такий тип, як *фразеологічні вислови*, до яких зараховують «стійкі звороти мови, що семантично не діляться і складаються зі слів із вільним значенням, але у процесі мовлення відтворюються як сталі мовні одиниці»⁶, наприклад: *мовчання – знак згоди, стукайте і відкриють, інформаційний простір, засоби масової комунікації*.

З-поміж фразеологічних висловів виділяють: 1) фразеологічні вислови *комунікативного* типу – це прислів'я, приказки, крилаті слова: *мовчи, язичку, будеш їсти паляничку, мовчання – золото;*

⁴ Див.: Демський М. *Українські фраземи й особливості їх творення*. – Л.: Просвіта, 1994. – 60 с.

⁵ Виноградов В. В. *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке: Современный русский язык: лексикология, фразеология, лексикография*. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2002. – С. 326–346.

⁶ *Сучасна українська мова* / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 80.

1 2) фразеологічні вислови *номінативного* типу – це так звані мовні штамми, кліше: **охорона праці, технологічний простір, інтелектуальні системи**. Проте в сучасній фразеології чітко простежуємо тенденцію до виведення за її межі *фразеологічних висловів*. Тобто фразеологія залишає у своїй компетенції тільки *фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення*.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте значення термінів *фразеологізм, фразеологічна одиниця, ідіома*.
2. З'ясуйте значення термінів *слово і словосполучення*. Вкажіть на основні відмінності між словом і словосполученням.
3. Які спільні та відмінні ознаки слова і фраземи?
4. Що спільного й відмінного між фразеомою та вільним словосполученням?
5. З'ясуйте суть *фразеологічного зрощення, фразеологічної єдності та фразеологічного сполучення*. Наведіть приклади.
6. Що таке *фразеологічні вислови*?

Вправа 1. З'ясуйте значення фразем. Допишіть з'ясовані значення до кожної фраземи.

Адамові реберце –
Віддатися за Муравського –
Дати драла –
Слуга Божий –
Тримати язик за зубами –
Чоловік Божий –
Пошити в дурні –
Поцілувати замок –

Вправа 2. Доберіть до поданих слів фраземи з таким самим значенням.

Близько –
Народитися –
Священик, піп –
Слюсар –
Соромитися –
Удосвіта –
Упертий –
Чужак –

Вправа 3. Складіть речення з фраземами.

Дитина (дитя) природи; слушні слова; старший куди пошлють; прикусити язика; танцювати від печі; торішній сніг.

Вправа 4. У тексті підкресліть фраземи та з'ясуйте їхнє значення.
Зевес моргнув, як криль усамі,
Олімп, мов листик, затрусивсь;
Мигнула блискавка з громами,
Олімпський потрух взворушивсь.
Боги, богині і півбоги,
Простоволосі, босоногі,
Біжать в олімпську карवासар.
Юпітер, гнівом розналений,
Влетів до них мов навіжений
І крикнув, як на гончих псар...

I. Котляревський. Енеїда.

Вправа 5. Розкласифікуйте фраземи на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Бабин смик, бити байдики, дати гарбуза, добрі наміри, храм науки, за діда прадіда, накивати п'ятами, скінчений осел, справа честі, точити яси.

Тестові завдання

001. Визначте, які з наведених словосполучень є фразеомою.

1	2	3	4	5
говорити ввічливо	осіння пора	слухні слова	красива думка	висловлювати думки

002. Визначте, які зі словосполучень не є фразеомою.

1	2	3	4	5
жовто-синє знамено	чоловік Божий	пальмова гілка	з першого разу	своя кров

У завданнях 003–007 встановіть значення фразем.

003. **АДАМОВЕ РЕБЕРЦЕ**

1	2	3	4	5
дитина	жінка	людина	чоловік	скелет

004. **ДАТИ БЕРЕЗОВОЇ КАШІ**

1	2	3	4	5
нагодувати	повчати	вигнати	побити	насварити

005. ЛОБ НА ТРИ П'ЯДИ

1	2	3	4	5
розумний	великий	старий	добрий	веселий

006. ТРИМАТИ ЯЗИК ЗА ЗУБАМИ

1	2	3	4	5
вкусити	відійти	мовчати	тримати	говорити

007. ЧОЛОВІК БОЖИЙ

1	2	3	4	5
священик	дяк	старець	вчитель	кобзар

008. Визначте, яка з фразем має значення 'проста людина'.

1	2	3	4	5
груба риба	сіра свита	латана свити́на	блудний син	дитина (дитя) природи

009. Визначте, яка з фразем має значення 'вперта людина, впертюх'.

1	2	3	4	5
латка на латці	як ногу вломити	хоч кіл на голові теши	хоч із коліна вилупи	як рак свисне

010. Яке слово необхідно вставити, щоб фразема набула значення 'діти'?

... кров

1	2	3	4	5
пролита	червона	братня	чужа	своя

ЧАСТИНОМОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕМ

Іменникові фраземи. Займенникові фраземи. Прикметникові фраземи.
Дієслівні фраземи. Прислівникові фраземи. Вигуківні фраземи.
Запитання та завдання для самоконтролю.
Тестові завдання.

Даючи визначення *фраземі*, ми говорили, що вона має власні граматичні категорії. Це загалом означає, що всі фраземи за своїм значенням і виконуваними синтаксичними функціями у реченні можна поділити на іменникові, займенникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові й вигуківні.

Іменникові фраземи в сучасній українській мові становлять доволі численну групу, хоча щодо кількості вони значно поступають дієслівним і прислівниковим. Це можна пояснити передовсім тим, що у переважній більшості випадків предмети і явища об'єктивної дійсності вже названі іменниками.

Усім *іменниковим фраземам* властиве категорійне значення предметності, яке виражається через сукупність таких узагальнених значень, як значення особи, неособи, власне предмета й абстрактного предмета у поєднанні з граматичним значенням роду, числа та відмінка. Залежно від того, яке значення має конкретна *фразема*, вона може належати до однієї з кількох груп:

- фраземи* – назви особи, наприклад: *жива душа, людська нога, Божа подоба* 'людина', *рід людський, мир християнський, мири незміренні* 'людство', *вусатий рід, бородатий рід* 'чоловік', *біла челядь, прекрасна половина* (роду людського), *Євин накоренок* 'жінка';
- фраземи* – назви неособи, наприклад: *те, що моркву рие, когут, що носом ворота підносить* 'свиня', *чортове насіння* 'коза', *Божа худоба* 'бджоли', *попова дочка* 'курка', *вовча вечеря* 'кінь'.

Як зазначає М. Демський, «у складі сучасної української фраземіки всього декілька фразем, що функціонують для позначення неособи (тобто різних істот, крім людини). Причому в переважній більшості

вторинній номінації піддаються тільки істоти, з якими людина повсякчасно стикається та які відіграють певну роль у її житті. Серед таких фразем найбільше тих, що позначають домашніх тварин»⁷.

- в) *фраземи* – назви предмета, а саме: споруд, природних об'єктів, механізмів, рослин, місцевостей тощо, наприклад: *Іванова хата* 'в'язниця', *Божий дім* 'церква', *жіночі сльози* 'забігайлівка', *хатня корова* 'груба', *гусяче пиво* 'вода', *золоте (червоне) теля*, *золота діжа* 'сонце', *золоте решето*, *золоте деще (вінце)* 'соняшник', *зелена Олена* 'кропива', *синьоока чарівниця* 'волошка', *сухий Мартин (Артем)* 'рушниця', *мідна нані* 'гармата', *дубове сало* 'палиця';
- г) *фраземи* – абстрактні назви, які можуть зокрема позначати психічні та фізичні особливості людини, її настрої, переживання, переконання або явища, що є причиною чи наслідком цих настроїв і переживань, життя та діяльність людини, події, ситуації, які є наслідком людської діяльності, явища, що є наслідком мовленнєвої або розумової діяльності людини, різні природні явища тощо, наприклад: *олімпійський спокій* 'надзвичайна врівноваженість, незворушність, стриманість', *гострий язик* 'дошкульність, в'їдливість', *Божа іскра* 'талент, обдарування', *ерихонська труба* 'дуже гучний голос', *твердий хліб* 'нелегке життя', *кирпата свашка* 'смерть', *гра з вогнем* 'небезпечні дії, вчинки', *поцілунок Юди* 'зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості, приязні', *хід конем* 'рішучий засіб, який застосовують у крайньому разі', *крутий бал* 'бійка', *тридцять срібняків* 'символічна ціна зради', *марне слово* 'пустослів'я', *аттична сіль* 'тонкий гумор', *вороняче весілля* 'крик, вереск', *чиста година* 'спокій, погода', *сила Божа* 'грім', *золота нагайка* 'блискавка', *сивий півень*, *кучерявий Іван* 'дим'.

У сучасній українській мові виділяють групу фразем, яким, з одного боку, притаманне надзвичайно загальне і контекстно залежне значення, а з іншого – конкретне значення, яким власне вони наближаються до займенників: особових, питально-відносних, заперечних, неозначених і означальних, тобто *займенникові фраземи*, наприклад: *наш брат*, *наша сестра* 'ми', *який кат? яка фузія?* 'хто?', 'що?', *жодна душа* 'ніхто', *якась мара* 'хтось', *по самі вуха* 'весь', *сороки й ворони*, *цілий світ* 'абсолютно всі', *усякий собака* 'кожен'.

Прикметникові фраземи, аналогічно як іменникові, становлять численно доволі велику групу одиниць. Важливою, можна сказати, ідентифікаційною, ознакою *прикметникових фразем* у сучасній українській мові є те, що вони, як правило, позначають не ознаку взагалі, як це роблять прикметники, а конкретну ознаку, яка належить тільки певній особі, неособі, власне предметові чи абстрактному предметові.

⁷ Демський М. *Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості)*. – Рукопис. – Дрогобич, 1984.

І, залежно від того, з яким словом-іменником сполучається конкретна *фразема*, вона може позначати ознаки, які характеризують фізичні властивості людини, її психічні властивості, характер, вдачу, моральні якості, душевний стан, соціальне становище тощо, наприклад: *кров з молоком* 'здоровий', *ложки до рота не донесе* 'п'яний', *пісок сиплеться* 'старий', *прямий як свинячий хвіст* 'зсутулений', *шпаканями годований* 'хитрий', *не знає, що вчора їв* 'забудькуватий', *лепетливий на язик* 'балакучий', *за гріш погнав би козу до Львова* 'надзвичайно скупий', *святий та божий* 'лицемірно тихий і добрий', *через пліт плює* 'гордий', *мов у воду опущений* 'засмучений', *першої руки* 'здібний', *хоч коники ліпи* 'глевкий', *чистої води* 'справжній'.

У сучасній українській мові найчисленнішу групу *фразем* становлять *дієслівні фраземи*, які, по-перше, є назвами дій та процесів, і, по-друге, всім їм притаманне узагальнене значення процесуальності, яке виражається через сукупність таких категорійних значень, як значення часу, виду, способу, стану й особи, що дає підставу об'єднати їх у клас власне *дієслівних фразем*.

Характерною особливістю *дієслівних фразем* у сучасній українській мові є те, що вони переважно називають ті дії та процеси, джерелом яких є людина. А *дієслівних фразем*, які позначають дії та процеси, не пов'язані з людиною, надзвичайно мало.

Теоретично кожна *дієслівна фразема*, як і дієслово, становить сукупність різних граматичних форм, таких як інфінітив: *збивати/збити з пантелику*, *давати/дати драла*; особові форми: *збиваю, збиваєш, збиває, збиваємо, збиваєте, збивають з пантелику*; дієприкметник: *збитий, збита, збите з пантелику*; дієприслівник: *збиваючи, збивши з пантелику*. Однак далеко не кожна *дієслівна фразема* виявляє в мовленні таку розгалужену систему граматичних форм.

Дієслівні фраземи, що переважно називають ті дії та процеси, джерелом яких є людина, можуть номінувати динамічні ознаки, які стосуються фізичного, психічного стану людини, її поведінки, способу життя, діяльності, моментів людських стосунків, наприклад: *виходити/вийти з віку* 'переступати якусь межу у віці', *топтати землю (ряст)* 'жити', *ловити окунів* 'дріматися', *комарика придавити* 'поспати', *валитися з ніг* 'утомитися', *трусити штанами* 'боятися', *некти раків* 'соромитися', *позбутися кленки* 'здурніти, стати дурним', *защити губи* 'замовкнути', *моркву скормити* 'брехати', *умивати/умити руки* 'відступати, відмовлятися від чогось', *знати (дівнаватися) почому хліб* 'знавати великих випробувань', *вилетіти з сідла* 'втратити посаду', *мазати речі медом* 'говорити облесливо', *давати/дати перцю* 'карати', *лизати халяви* 'підлещуватися'.

Дієслівні фраземи, що позначають дії та процеси, не пов'язані з людиною: *на місяць брехати* 'без причини гавкати' (про собаку),

братися молоком 'сивіти' (про волосся), **кригою братися/взяти** 'замерзнути' (про водойму), **висіти на носі** 'бути зовсім близько' (про подію).

Прислівникові фраземи у сучасній українській мові, так само як і дієслівні, становлять доволі велику групу одиниць. І вони, як і прислівники, можуть бути обставинними, означальними та модальними і також належати до таких значенневих груп: способу, міри, місця, часу, причини, мети. Наприклад: **простим оком** 'без окулярів чи інших оптичних приладів', **з тихою музикою** 'мовчки', **на чотири вітри** 'наприволоддя', **крок за кроком** 'поступово, у певній послідовності', **до сьомого поту** 'важко, до виснаження', **за двох косарів (працювати, їсти)** 'інтенсивно, із задоволенням', **на всі боки (розгулятися)** 'як тільки можна', **де Сидір козам роги править** 'дуже далеко', **в цілому світі (нема)** 'ніде', **серед білого дня, серед дня** 'удень, коли ще не стемніло', **на один миг** 'дуже коротко', **в одній хвили** 'спішно', **як стій** 'ментально', **крізь зуби** 'неприятно, сердито', **просто з моста** 'прямо, відверто', **кров з носа** 'обов'язково, не зважаючи ні на які труднощі'.

І врешті *вигуків фраземи* – це остання група *фразем* у сучасній українській мові, які посідають особливе місце в українській фразеології. Таке місце їм відводять тому, що вони не мають лексичного значення, не вступають ні у які зв'язки з іншими словами у реченні. Ці *фраземи*, як і вигуки, виражають різні емоції мовця, такі як захоплення, обурення, схвалення, здивування, осуд, докір. Вони також виражають психічний і фізичний стан людини, її емоційні реакції на різні факти та явища позамовної дійсності, наприклад: **де ж пак! Мати Божа! матінко моя! матері його (твоїй) ковінька!**

Зазначимо, що залежно від того, до якої частини мови належить та чи інша *фразема*, вона може виконувати у реченні всі ті самі функції, що й слова з аналогічними лексико-граматичними характеристиками, тобто слова-іменники, займенники, прикметники, дієслова, прислівники, вигуки, наприклад: **Учора вдосвіта народилося наше дитя.** – **Учора вдосвіта побачило світ наше дитя.** **Василь як завжди говорив дурниці.** – **Василь як завжди плів мов небіжка ногами.** **Сонце вискотилося з-за обр'ю і залило полонину безмежним світлом, теплом і добром.** – **Золота діжа вискотилася з-за обр'ю і залила полонину безмежним світлом, теплом і добром.**

Запитання та завдання для самоконтролю

1. У ролі яких частин мови не виступають фраземи?
2. До яких груп можуть належати фраземи-іменники?
3. Які ознаки зазвичай позначають фраземи-прикметники?
4. Дайте узагальнену характеристику фразем-дієслів.

5. Сукупність яких граматичних форм пригатаманна дієслівним фраземам у сучасній українській мові?
6. До яких значенневих груп належать прислівникові фраземи?
7. На підставі чого вигуків фраземи виділено в окрему групу?
8. Які функції виконують фраземи у реченні та від чого залежить їхня синтаксична роль?

Вправа 1. Розкласифікуйте подані фраземи за їхньою частиномовною належністю.

Вільна птаха, вола б з'їв, дожити до сивого волосу, яка личина, коти шкребуть на душі, має муху в носі, не ликом шитий, одним махом, ото тобі й маєш, по самі п'яти, просто з моста, робітник до готової миски, сивий оселедець, скласти крила, твоя нога.

Вправа 2. Серед поданих фразем визначте фраземи-іменники, які позначають людину, тварину, власне предмет.

Божа дудка, Божа худоба, велике цабе, залізна риба, залізний біб, козел офірний, переїжджа сваха, рябенька крайка, скажене молоко.

Вправа 3. Серед поданих фразем визначте особові, питально-відносні й означальні фраземи-займенники.

Всі кутки, наша сестра, печене й варене, твої руки, усякий собака, яка жива душа, який вітер, який гаспид.

Вправа 4. Визначте граматичне значення та форму фразем.

Вийшов з віку, дала гарбуза, дізнавшись почому хліб, збили з пантелику, лизатиме халяви, наплів три мішки вовни, топчемо ряс, трусити штанами.

Вправа 5. Виберіть зі списку прислівникові фраземи місця і способу.

До других півнів, за дідів, з-під палиці, на всілякий кінець, на живу ниткушити, не з руки ходити, одним духом, під веселу руку, про чуже око, у кочергах, чотири милі за піч.

Тестові завдання

У завданнях 001–004 визначте, які з фразем належать до граматичного розряду:

001. Іменника

1	2	3	4	5
рід людський	кров з молоком	моркву скормити	мири незміренні	простим оком

002. Прикметника

1	2	3	4	5
вороняче весілля	гострий меч	сухий Артем	зелена Олена	пісок сиплеться

003. Дієслова

1	2	3	4	5
братися молоком	топтати землю	хоч коники ліпи	мов у воду опущений	ложки до рота не донесе

004. Прислівника

1	2	3	4	5
першої руки	чистої води	з тихою музикою	як стій	землі з'їм

005. Визначте, які з фразем-іменників називають істот

1	2	3	4	5
Іванова хата	золота діжа	біла челядь	кирпата свашка	кучерявий Іван

006. Визначте фраземи, що наближаються за своїм значенням до особових займенників

1	2	3	4	5
ваш брат	як один	всякий єретик	яка сила	жодне око

У завданнях 007–009 визначте, які з фразем не належать до граматичного розряду:

007. Іменника

1	2	3	4	5
пекти раків	бородатий рід	вовча вечеря	гусяче пиво	олімпійський спокій

008. Прикметника

1	2	3	4	5
шпаками годований	першої руки	чистої води	мідна пані	масний на слова

009. Дієслова

1	2	3	4	5
дати меду	висіти на носі	як по маслу	нудьгою марудитися	манна небесна

СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ФРАЗЕМАМИ

Фраземи-синоніми. Фраземи-антоніми. Фраземи-омоніми. Фраземи-пароніми. Багатозначність фразем. Варіантність фразем.
Запитання та завдання для самоконтролю.
Тестові завдання.

Між *фраземами*, як і між словами у сучасній українській мові, виникають певні системні відношення. Що це означає? Лінгвісти давно встановили, що мова є певною системою, тобто таким органічним цілим, елементи якого закономірно пов'язані один з одним. А *фраземи* є елементами системи мови, то відповідно між ними мають виникати якісь системні зв'язки або відношення. І до таких відношень вчені зараховують синонімічні, антонімічні, омонімічні, а також паронімічні й полісемічні відношення, чи зв'язки. Тобто у системі мови існують фраземи-синоніми, антоніми, омоніми, пароніми та багатозначні (полісемні) фраземи.

Фраземами-синонімами вважають ті «фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні його сторони»⁸. *Фраземи-синоніми*, як і слова-синоніми, належать до однієї частини мови.

Варто знати, що *синонімічні* відношення між фраземами – надзвичайно поширене явище у нашій мові. Як зазначає Л. Скрипник, «якщо у середньому фраземний синонімічний ряд нараховує від двох до п'яти-шести членів, то в багатьох випадках такий ряд може нараховувати декілька десятків, а навіть і сотень членів»⁹. Цю тезу підтверджує М. Демський, який каже, що у його картотеці налічується понад двісті фразем, що позначають дію '*перестати жити, померти*', стільки ж на позначення дії '*бити/побити когось*', наприклад, поряд зі словами *бити/побити* в мові існують фраземи з таким же загальним значенням:

⁸ Скрипник Л. Г. *Фразеологія української мови*. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 212.

⁹ Там само. – С. 216.

виперти ворсу, нам'яти ворсу, давати/дати хлосту, давати/дати халазію, давати хльору, задати бенкету, задати смальцю, дати джосу, воду освятити, відправити водосвятіє, накласти в три вирви, дати з причинком, дати новен міх, дати добру порцію, нашити нову шкуру тощо, які експресивніше, емоційніше, виразніше окреслюють подію 'карати когось биттям'¹⁰. Так само розгалуженим є синонімічний ряд, що має загальне значення 'людина': *велика риба, груба риба, десята спиця в колесі, дитина (дитя), природи, добра душа, довгий язик, дурень дурнем, латана свитина, лякана ворона, молотник із миски, мудра голова, необачна голова, птах не нашого польоту, сіра свита, скінчений осел, солом'яна голова, старець старцем, старий горобець, старий вовк, туман туманом, тухлій тухтієм* тощо.

У сучасній лінгвоукраїністиці всі *фраземи-синоніми* зазвичай прийнято поділяти на:

- а) *рівнозначні*, чи *дублети*, до розряду яких належать різні фраземи з однаковим значенням і функціонально-стилістичною належністю – це фраземи на зразок: *бити байдики, баглаї бити, гандри бити* 'нічого не робити, нічим не займатися', 'байдикувати', *біла ворона, білий крук* 'людина, що різко виділяється серед інших своєю поведінкою чи своїм зовнішнім виглядом', *кривава оргія, кривавий бенкет* 'битва, побоїще', *крапля в краплю, слово в слово* 'абсолютно точно', *іти на хрест, іти на Голгофу* 'іти на смерть, гинути';
- б) *семантичні*, чи *ідеографічні* – це фраземи, що різняться між собою семантичними відтінками значень, але мають однакову емоційно-експресивну силу, наприклад: *у сажень зросту, до сволюка головою сягає, плечима стелю підпирає, Бог (крavecь) міру загубив* 'високий' (кожна наступна фразема в цьому ряді вказує на більший вияв ознаки 'високий'), *має голову на плечах, має олію в голові, повний лоб, бистрий на розум, сім розумів, розуму макітра, лоб на три п'яді* 'розумний' (фраземи цього ряду також відрізняються ступенем вияву ознаки);
- в) *стилістичні* – при спільності фраземного значення, різняться сферою вжитку, наприклад одні з фразем можуть вживатися в книжній мові, а інші – у розмовно-побутовому стилі: *розумом високий, розумом зрілий і лоб на три п'яді, сім розумів, убогий духом і порожньою торбою по голові ударений, ввести в оману і збити з пантелику* тощо;
- г) *експресивно-емоційні* – відрізняються між собою експресивно-емоційним виявом, тобто об'єднуються у групи фраземи-синоніми, що мають урочисто-піднесену тональність, жартівливу, фамільярну, зни-

¹⁰ Демський М. *Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості)*. – Рукопис. – Дрогобич, 1984.

жену і грубо вульгарну, наприклад: *навіки закрити очі, заснути вічним сном, зійти зі світу, спочити навіки* (нейтральні) – *п'яти задерти, піти кози пасти, піти до Бога вівці пасти, вибратися до Закопаного, віддатися за Муравського* (жартівливі) – *стріпнути ногами, копита задерти, дати (врізати) дуба* (знижені).

Фраземами-антонімами називають такі фраземи, які мають протилежне значення. Як і фраземи-синоніми, *фраземи-антоніми* належать до однієї частини мови.

Знову ж таки, так само як і синонімічні, *антонімічні* відношення між фраземами у сучасній українській мові є надзвичайно поширеним явищем, хоча й досліджені вони значно менше, ніж синонімічні.

Усі *фраземи-антоніми* нашої мови можна поділити на такі дві групи:

- 1) *фраземи-антоніми*, що повністю різняться усім своїм компонентним складом, а часто й своєю структурною організацією, наприклад: *латана свитина* 'бідний селянин' – *добрий кожух* 'багатий селянин', *рання пташка* 'людина, що рано встає, рано починає працювати' – *пізній Іван* 'людина, що пізно встає, не поспішає починати роботу', *бита голова* 'старша і досвідчена людина' – *жовтороте пташеня* 'молода і недосвідчена людина', *і довбнею не доб'єш* 'дужий' – *як з хреста знятий* 'кволий', *Бог міру загубив* 'дуже високий' – *від горника два вершка* 'дуже низький', *рівний станом* 'стрункий' – *прямий як дуга* 'зсутулений', *схопитися за боки (від реготу)* 'почати дуже сміятися' – *розпустити пат'юки* 'почати дуже плакати', *грошей і кури не клюють* 'дуже багато' – *грошей як кіт наплакав* 'зовсім мало', *під боком* 'дуже близько' – *за горами* 'дуже далеко';
 - 2) *фраземи-антоніми*, що лише частково різняться своїм компонентним складом, наприклад: *біла кість* 'знатна людина' – *чорна кість* 'проста людина', *мудра голова* 'розумна людина' – *порожня голова* 'нерозумна людина', *своя кров* 'рідна дитина' – *чужа кров* 'чужа дитина', *піднятися на ноги* 'одужати' – *звалитися з ніг* 'захворіти', *прийти на світ* 'народитися' – *піти зі світу* 'померти', *остання спиця в колесі* 'малопомітна людина' – *не остання спиця в колесі* 'поважана, впливова людина', *нашого пір'я птах* 'своя людина' – *не нашого пір'я птах* 'чужа людина', *з душею* 'живий' – *без душі* 'мертвий', *гладити за шерстю* 'робити або говорити кому-небудь приємне' – *гладити проти шерсті* 'робити або говорити кому-небудь неприємне' тощо.
- Особливістю фраземної антонімії є те, що в антонімічні відношення можуть вступати й окремі фраземи, і цілі синонімічні ряди фразем, наприклад: *кров з молоком, довбнею не доб'єш, жеребця загнуждає* 'здоровий, дужий' і *жила тонка, як з хреста знятий, не здужає і скінки підняти, пучка духу, од вітру валиться* 'кволий, немічний';

хоч з лиця воду пий, хоч куди, бісової пари, Бог вродою не виродив 'вродливий, красивий' і ні складу ні ладу, ні з плечей ні з очей 'невродливий, некрасивий'.

Фраземи-омоніми – це такі фразеологічні одиниці мови, які мають однаковий компонентний склад і структурну організацію, але різняться своїм значенням. Як і фраземи-синоніми й антоніми, фраземи-омоніми також належать до однієї частини мови.

На відміну від фразеологічної синонімії й антонімії, фразеологічна омонімія не є поширеним явищем у нашій мові. Фраземи-омоніми зустрічаються рідко, оскільки нечасто можемо спостерігати збіг двох фразеологічних одиниць, які б мали однакові всі компоненти й однакову структуру, але різнилися б своїм значенням.

Виникають фраземи-омоніми в мові зазвичай унаслідок випадкового збігу фразем і внаслідок розпаду багатозначності фраземи. Відповідно до того, яким чином з'явилися ті чи інші фраземи-омоніми в українській мові, їх поділяють на:

- а) гетерогенні, чи різнорідні (випадковий збіг), наприклад: **давати/дати чосу**¹ 'дуже бити кого-небудь, успішно обороняючись' і **давати/дати чосу**² 'поспішно тікати, бігти куди-небудь', **вводити/ввести в закон**¹ 'хрестити' і **вводити/ввести в закон**² 'вінчати', **закривати/закрити очі**¹ 'вмирати' і **закривати/закрити очі**² **на щось** 'навмисне не помічати чого-небудь, не звертати уваги на щось', **стояти в голові**¹ 'невідступно поставати, з'являтися в пам'яті, свідомості' і **стояти в голові**² 'очолювати кого-, що-небудь';
- б) гомогенні, чи однорідні (розпад багатозначності), наприклад: **зав'язати голову**¹ 'вийти заміж' і **зав'язати голову**² 'заклопотатися чим-небудь', **бити чолом**¹ **перед кимсь** 'схилятися перед кимсь' і **бити чолом**² **кому** 'кланятися'.

Але пам'ятаймо, що у сучасній українській мові гетерогенних фразем-омонімів значно більше, ніж гомогенних.

Фраземи-пароніми – це близькі, схожі за своїм компонентним складом і структурою, але з різним значенням одиниці мови, що також належать до однієї частини мови.

Фразеологічна паронімія як мовне явище близька до фразеологічної омонімії, проте майже зовсім не вивчена. Крім того, навіть не всі послідовно визнають існування паронімічних зв'язків у межах фразеології. Найхарактернішою ознакою фразем-паронімів є те, що вони не можуть взаємно замінюватися у мовленні.

У сучасній українській мові найбільше тих фразем-паронімів, які належать до розряду прислівників і дієслів, наприклад: **побачити світ** 'народитися'; 'бути опублікованим' і **побачити світу** 'побувати в багатьох місцях, багато чого побачити, зазнати', **лягти на стіл** 'піти, лягти на операцію' і **лягти на столі** 'умерти', **на кшталт** 'подібний

до чого-небудь' і **на один кшталт** 'однаковий', **під носом** 'тихо, незрозуміло' і **під самим носом** 'поруч, близько від кого-небудь', **віддавати шану** 'вшановувати кого-, що-небудь' і **віддавати останню шану** 'виражати пошану до померлого, прощаючись із ним', **лізти в очі** 'ввижатися' і **лізти на очі** 'бути на видноті, перед очима', **в корені** 'у самій основі, цілком' і **на корені** 'у незжатою, нескошеному або незрубаному вигляді', **накладати/накласти руку** 'привласнювати що-небудь, заволодівати чим-небудь' і **накладати/накласти руки** 'вмерти', **з дідів із прадідів** 'віддавна' і **за дідів за прадідів** 'дуже давно'.

Якщо існування фразеологічної синонімії, антонімії й омонімії дослідники не заперечують, то багатозначність, чи полісемію, в межах фразеології визнають далеко не всі лінгвоукраїністи. Є кілька детальних наукових пояснень такого стану речей, але передовсім ідеться про надзвичайно малу кількість багатозначних фразем. Так, у *Словнику української мови* в 11-ти томах вміщено майже п'ять тисяч дієслівних фразем, а саме 4900, і з них лише 600 є багатозначними, що становить 11 % від загального числа вміщених у словнику дієслівних фразем. Для порівняння, за спостереженнями вчених, близько 80 % слів будь-якої мови, поданих у великих національних словниках, є багатозначними¹¹.

Непоширеність фраземної полісемії у мові пояснюють у такий спосіб: «по-перше, сама природа значення фразеологізма (його метафоричний характер, високий ступінь абстракції) нерешкоджає переносові: треба, щоб наступне значення було образніше й абстрактніше. По-друге, зміст фразеологізма, через його структурно-граматичні особливості, менш глобальний, ніж зміст слова... По-третє, розвиток полісемії у фразеології гальмується призначенням і вживанням у мові фразеологізмів, що служать образно-експресивною характеристикою предмета, тому вони менш значущі в комунікативній функції мови і вживаються значно менше, ніж слова»¹².

На відміну від полісемантичних, чи багатозначних, слів, у яких виділяють прямі та переносні значення, у фраземах усі значення виникають унаслідок переносу. Тому в межах фраземи можна виділити лише основне і похідне значення, а не пряме і переносне.

Багатозначною фраземою є така одиниця, якій притаманні кілька значень. У нашій мові переважають багатозначні фраземи, що мають лише по два значення¹³, наприклад: **підвернути під корито** 'випере-

¹¹ Будагов Р. А. *Человек и его язык*. – М.: Изд-во Московского университета, 1974. – С. 117.

¹² Сидоренко М. Й. *Типы различий между семемами многозначных фразеологических единиц*: Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1968. – С. 208–209.

¹³ Із 600 дієслівних полісемантичних фразем, наявних у *Словнику української мови*, 549 мають по два значення, 37 – по три, 11 – по чотири і лише по одній фраземі мають відповідно п'ять і шість значень.

дити в заміжжі' і 'перемогти', **різати око** 'неприємно вражати' і 'різко виділятися, бути дуже примітним, викликаючи неприємне ставлення до себе', **гонки ставати/стати** 'ставати на задні ноги, ставати дибки' (переважно про коней) і 'різко виявляти незгоду, протест', **давати/дати ляпаса кому** 'бити, карати кого-небудь' і 'завдавати образи, сорому кому-небудь', **віддавати/віддати кінці** 'відчалувати від берега' (про судно) і 'йти, від'їздити звідкись' (переважно тікаючи швидко), **вертїтися на язичі (язику)** 'мати бажання щось сказати' і 'даремно намагатися пригадати щось добре відоме, але забуте у момент мовлення', **прибирати/прибрати з дороги (шляху)** 'відсторонювати того (те), хто (що) заважає, убїк; відсувати те, що перешкоджає рухові, погіршує умови для роботи' і 'звільняти з роботи, служби, понижувати на посаді', **не йде на ум** 'немає бажання думати про що-небудь, робити щось, займатися чимось' і 'не засвоюється, не запам'ятовується, не сприймається щось'.

Ще одним не надто поширеним явищем в українській фразеології є *варіантність фразем*. Фраземними варіантами вважають фраземи, що є однаковими, тотожними за своїм значенням, синтаксичними і стилістичними функціями, але мають різний компонентний склад і структурну організацію.

З-поміж фразем української мови зазвичай виділяють такі основні типи варіантів:

- а) *компонентні*, тобто такі, що, виражаючи однакове значення, у своєму складі мають хоча б один повністю відмінний компонент: *кривим оком дивитися* і *кривим оком поглядати*, *круг пальця обвести* і *круг пальця обкрутити*, *кресати підковами* і *кресати чобітьми*, *не вартий ламаного гроша* і *не вартий мідного гроша*, *в поті чола* і *в поті лиця*, *до останньої краплі* і *до краплі тощо*;
- б) *морфологічні*, які у своєму складі мають слова, що стоять у різних відмінкових формах, наприклад: *губу копилити* і *губи копилити*, *добувати останні сили* і *добувати останніх сил*, *ранній птах* і *рання птаха*, *дертися вгору* і *дратися вгору*;
- в) *словотворчі*, які у своєму складі мають слова, що відрізняються лише префіксами або суфіксами, наприклад: *переводити мову* і *переводити розмову*, *підставляти стілець* і *підставляти стільчик*, *пальці оближеш* і *пальчики оближеш*, *влетіти в копійку* і *влетіти в копійчину*.

Загалом, як слушно зазначає М. Демський, наявність у межах української фразеології явищ *синонімії*, *антонімії*, *омонімії*, *паронімії*, *багатозначності* та *варіантності* показує, що *фразема*, зокрема сукупність фразем української мови, загалом перебуває у постійному

русі, зумовленому як внутрішніми чинниками, так і позамовними причинами, що дозволяє кожній *фраземі* з найбільшою точністю виконати своє призначення у мові: називаючи предмети і явища навколишньої дійсності та їхні динамічні й статичні ознаки, дати їм оцінку, висловити ставлення мовця до називаного.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте суть фраземної синонімії. Наведіть приклади фразем-синонімів.
2. У чому полягає відмінність між *рівнозначними*, *семантичними*, *стилістичними* й *експресивно-емоційними* фраземами-синонімами?
3. З'ясуйте суть фраземної антонімії. Наведіть приклади фразем-антонімів.
4. На які групи прийнято поділяти фраземи-антоніми в українській мові?
5. З'ясуйте суть фраземної омонімії. Наведіть приклади фразем-омонімів.
6. З'ясуйте шляхи появи фразем-омонімів у нашій мові.
7. З'ясуйте суть фраземної паронімії. Наведіть приклади фразем-паронімів.
8. З'ясуйте суть фраземної багатозначності. Наведіть приклади багатозначних фразем.
9. Які основні типи варіантів фразем прийнято виділяти в українській мові?

Вправа 1. За фразеологічним словником доберіть фраземи-синоніми до дієслів *жити*, *ледарювати*, *говорити*.

Вправа 2. Доберіть антоніми до фразем і вкажіть, до якого типу вони належать.

- Бита голова* –
- Нашого пір'я птах* –
- Піднятися на ноги* –
- Пучка духу* –
- Рання пташка* –
- Як з хреста знятий* –

Вправа 3. За Словником української мови в 11-ти томах з'ясуйте значення омонімічних фразем і складіть з ними речення.

Вводити/ввести в закон, *зав'язати голову*, *мати на увазі*, *стояти в голові*, *бити чолом*.

Вправа 4. Доповніть фраземи паронімічними парами.

В корені --

З дідів з прадідів --

Лізти в очі --

Лягти на стіл --

Побачити світ --

Вправа 5. За фразеологічним словником з'ясуйте всі значення багатозначних фразем.

Різати око --

Давати/дати ляпаса --

Вертітися на язичку (язиці) --

Вогнем (полум'ям) дихати --

Перед лицем --

Вправа 6. Доберіть варіанти до фразем, з'ясуйте їхні типи.

Круг пальця обвести --

Кресати підковами --

До останньої краплі --

Ранній птах --

Переводити мову --

Тестові завдання

001. Визначте, яка з фразем не є синонімічною до інших.

1	2	3	4	5
мудра голова	необачна голова	солом'яна голова	голова йде обертом	бита голова

002. Визначте, у якому із синонімічних рядів не всі фраземи є синонімами.

1	2	3	4	5
у сажень зросту плечима стелю підпирає кравець міру згубив до сволака головою дістає	задати смальцю задати бенкету дати повен міх нашити нову шкуру	біла ворона білий крук білий світ чорний ворон	розумом високий розумом зрілий лоб на три п'яді сім розумів	має олію в голові має голову на плечах повний лоб розуму макітра

003. Визначте, яка з фразем продовжує синонімічний ряд *народитися/народжуватися*.

1	2	3	4	5
прийти на світ	побачити світу	світ заочі	блукати світами	Божий світ

004. Визначте, які з пар фразем є антонімами.

1	2	3	4	5
рання пташка -- пізній Іван	заяча душа -- мотузяна душа	старий вовк -- стріляний горобець	молотник із миски -- птах не нашого польоту	дати дуба -- дати драла

005. Визначте, які з фразем є антонімом до фраземи **ХОЧ З ЛИЦЯ ВОДУ ПИЙ**.

1	2	3	4	5
хоч куди	бісової пари	Бог вродою не скривдив	ні з плечей ні з очей	з душею

006. Визначте, які з фразем не творять омонімічної пари (ряду).

1	2	3	4	5
мати на увазі	лізти в очі	давати/дати чосу	вводити/ввести в закон	стояти в голові

007. Визначте, які з фразем не творять паронімічної пари.

1	2	3	4	5
лягти на стіл	на корені	зав'язати голову	з дідів з прадідів	на кшталт

008. Визначте, які з фразем є багатозначними.

1	2	3	4	5
різати око	заглядати в ложку	ковзати поглядом	лити воду	вертітися на язичку

009. Визначте, які з фразем є морфологічними варіантами.

1	2	3	4	5
переводити мову -- переводити розмову	кресати підковами -- кресати чобітьми	в поті чола -- в поті лиця	до останньої краплі -- до краплі	губу копили-ти -- губи копилити

Про виникнення фразем. Фраземи, що виникли зі слів. Фраземи, що виникли зі словосполучень і речень. Фраземи, що виникли з прислів'їв, приказок, казок, анекдотів, небилиць і нісенітниць. Фраземи чужомовного походження.

Запитання та завдання для самоконтролю.

Тестові завдання.

Для того, щоб у системі будь-якої мови, зокрема й української, сформувався її власний фраземний склад чи корпус фразем, фразеологічні одиниці якимось чином мають виникнути, утворитися, народитися, з'явитися у цій мові. Процес творення фразем є доволі тривалим і найчастіше фраземи в українській мові виникають на основі: а) окремих слів, б) словосполучень, в) речень, г) прислів'їв і приказок, ґ) казок, анекдотів, небилиць і нісенітниць і д) шляхом засвоєння чужомовних фразеологізмів чи запозиченням.

Зазвичай фраземи, що виникають з окремих слів, з'являються у мовленні окремих людей, а потім за сприятливих обставин стають надбанням народу – носія мови і входять до фраземного складу загальнонародної мови.

Творються такі фраземи по-різному. Найчастіше розвивається, розбудовується, поширюється загальне значення одного стрижневого слова, з якого виникає фразема. Значення такого слова може уточнюватися, або один із відтінків значення підсилюватися. Можлива також поява або підсилення емоційно-експресивного, позитивного або негативного забарвлення цього слова, наприклад, у поданих далі фраземах уточнюватиметься, увиразнюватиметься одне зі значень слів **людина** (голова, язик, язики), **гроші** (гріш, карбованець, гаманець), **висловлювання** (слова, слово): **мудра голова, необачна голова, солон'яна голова, довгий язик, злі язики; кривавий гріш, довгий карбованець, набитий гаманець; гучні слова, міцне слово.**

Інший шлях виникнення фраземи з одного слова може бути таким, коли обидва або всі слова беруть активну участь у творенні фраземи.

Наприклад: **кисла Оришка, Михайло-незгадайло, попарити сухим віником, з піску мотузки сукає, чорнобривий як руде теля, жвавий як рак на греблі, у сірка (вовка) очей позичив, носить голову для шапки, добре як голому в терню, чотири милі за ніч.** Оскільки у таких фразем усі компоненти однаково продуктивні, то у їхній структурі не виділяють стрижневого слова.

Іншим шляхом появи фразем в українській мові вважають творення їх на основі *вільних словосполучень*. У мовознавчій літературі навіть прийнято вважати, що для більшості фразем дериваційною базою служать власне вільні словосполучення.

У основі виникнення фразем з вільних сполучень слів можуть лежати всі різновиди словосполучень (іменникові, прикметникові, числівникові, дієслівні тощо), але «не всі ці словосполучення є однаково продуктивними для їхнього творення»¹⁴, наприклад: **біла ворона, перша скрипка, дійна корова, старе луб'я, свої люди, своя кров, наш дядько, меткий на вигадки, одним миром мазані, собаку з'їв, має добрий ніс, валиться від вітру, нюхав порох, першою руки, високої проби, твердої кості, одної масті, чистої води, горобцеві по коліна, краєм вуха, рукою подати, палицею кинути, спустивши рукава, не розбираючи дороги, пуститися на пси, гору з місяця зрушити, бритву до горла прикладати, заганяти на слизьке.**

Фразеологи ще окремо виділять такий шлях появи фразем у нашій мові, як творення на базі *вільних синтаксичних конструкцій*. До вільних синтаксичних конструкцій насамперед зараховують різні непоширені та поширені прикметниково-відмінкові конструкції, конструкції з частками **або, ні (ані)**, конструкції, що складаються зі сполучника та повнозначного слова, часто поширеного іншими словами. Наприклад: **ні пари з уст (вуст), ні до чого, ні за цапову душу, ні за копійку, ні на крок, без зайвих слів, в одну душу, до кривавого поту, з усього горла, на широку ногу, по самі вуха, без жодного слова, з легкої руки, з одного маху, за широкою спиною, при закритих дверях, за макове зерно, з-за двадцятої границі, під голим небом, серед чистого поля, поки мого життя, поки світу й сонця, для людського ока, для годиться.**

Можуть слугувати основою для виникнення фразем української мови також і *речення*. Найчастіше на основі речень утворюються дієслівні, прикметникові та прислівникові фраземи.

Для дієслівних фразем зазвичай в українській мові за основу слугують прості двоскладні непоширені та поширені речення, прості двоскладні неповні речення, у яких пропущено підмет або присудок, складні речення, у яких у головній частині пропущено підмет, наприклад: **птахи ніч розкльовують** ('світає'), **світ замакітрився кому,**

¹⁴ Демський М. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості). – Рукопис. – Дрогобич, 1984.

волосся стало дибки в кого, все вітер в очі кому, і знаку не стало від чого, вдарило в голову кому, відійшло від серця кому, показати, де раки зимують кому, не знати, на який стілець сісти.

Для прикметникових – головні прості двоскладні непоширені та поширені речення, односкладні узагальнено-особові, прості двоскладні з пропущеним підметом або присудком, односкладні безособові та інфінітивні, наприклад: *це тім'я не заросло в кого, голова борошном припала кому, вітер свище в голові в кого, неня в голову не біла кого, без бука не підступай до кого, і в корці води не ввіймаєш кого, руки на всі штуки у кого, щодня неділя кому, в голові вилами укладали кому, пучка духу в кому, губи в молоці в кого, лиця нема на кому, розуму не позичати кому.*

І для прислівникових – зазвичай повна двоскладна частина складного речення, неповна двоскладна частина складного речення з пропущеним підметом або присудком, односкладна означено-особова частина складного речення, у якій головний член виражений дієсловом у формі другої особи однини, наприклад: *це півні не піють, скільки око сягало, хто куди понав* ('урозтіч'), *мов горохом силе* ('дуже швидко, не запинаючись'), *аж дух забивало.*

Походження фразем із прислів'їв і приказок як наукова мовознавча проблема здавна привертає до себе увагу вчених. Ще О. Потебня описував її у своїх дослідженнях. Пізніше до неї зверталася Л. Скрипник, яка писала: «великою фразеотворчою здатністю [...] відзначаються народні афоризми – фольклорний жанр найменшої форми. Прислів'я і приказки часто стають основою для створення сталих одиниць іншої структурної організації. Пор. *Хто опечеться на гарячому молоці, той і холодну воду студить і опектисся на молоці; У тихому болоті чорти водяться і тихе болото* та ін.»¹⁵

Творються фраземи з прислів'їв і приказок по-різному: то з першої частини, з опусканням другої, то, навпаки, – з другої, з опусканням першої, наприклад: *рання пташка* ('людина, що рано встає, рано починає працювати') ← *рання пташка пшеничку клює, а пізня очі дере; лякана ворона* ('дуже обережна людина') ← *лякана ворона й куца (й тині, й ння) боїться; солом'яний парубок* ('непривабливий, негарний хлопець') ← *солом'яний парубок золоту дівку бере; стара лисиця* ('хитра, підступна людина') ← *стара лисиця писком рие, а хвостом сліди замитає; не сунь (не тикай, не потикай, не пхай) носа до чужого проса (у чуже просо)* ('не втручайся у чужі справи; не втручайся, куди не слід') ← *не сунь (не тикай, не потикай, не пхай) свого носа до чужого проса, бо в чужому просі б'ють по носі; як світ світом* ('споконвіків') ← *як світ світом, не танцював піп з вйтом/не була баба вйтом; приший кобилі хвіст* ('який не відіграє великої ролі, зайве, непотрібне, не має

ніякого значення') ← *приший кобилі хвіст, а вона свій має; далеко не зайхати на чому* ('не домогтися успіху') ← *одним конем далеко не заїдеш; був під возом і на возі; руками й ногами* ('всіма силами, повністю, абсолютно') ← *кого біда учепиться, того тримається руками й ногами.*

Крім прислів'їв і приказок, за основу для фразем у нашій мові можуть слугувати також і казки, анекдоти, небилиці та нісенітниці. Такі фраземи виникають унаслідок певних складних процесів, за допомогою яких казка, анекдот, небилиця або нісенітниця народжує фразеологічну одиницю мови. Так, на базі анекдотів безпосередньо утворені подані нижче фраземи: *виграв як тато справу* 'програв, зазнав невдачі' ← «А що, виграла тато справу?» – «Та виграла». – «А де ж суть?» – «Та зараз прийдуть, ще лиш мають дістати 25 буків». Таким же способом утворені й фраземи *виграв як Заблоцький на милі; вийшов як Заболотей на милі; оборонив як егомосця від вовків* 'нашкодив' ← з анекдота про злодія, який украв у попа вовчу шубу, а на сповіді сказав, що обороняв попа від вовків; *іде (лізе, квапиться) як рак з дріжджами* 'дуже повільно' ← з анекдота про рака, якого послали у Великодню п'ятницю за дріжджами для паски, які він приніс рівно через рік і то, зачепившись за поріг, упав і розлив їх.

Коли ж фразема виникає з казки, то це, як правило, відбувається двома шляхами: 1) з казки вичленовується конструкція – назва казкового персонажа, предмета, явища чи казкової дії, наприклад: *язиката Феська, баба Яга, бабина дочка (дівка), зайчик-побігайчик, лис Микита, цілюща вода, молочні (медові) ріки, кисільні береги, за тридев'ять земель* тощо; і 2) до уваги береться весь зміст казки, який далі формулюється, коротко описується, називається за допомогою слів, що вживаються в казці, наприклад: *носитися як дурень зі ступою* ('приділяти велику увагу тому, що її не варте') ← з казки про дурня і ступу; *занюхати ковбасу в борщі* ('зміркувати, у чім справа, здогадатися') ← з казки про сліпця і його поводиря; *виганяти свиню з попової капусти* ('вкрасти') ← з казки про попа і злодія; *гроші чверткою міряє* ('дуже багатий') ← з казки про бідного й багатого братів.

І врешті останній з названих нами шлях появи фразеологізмів у нашій мові – це присвоєння чужомовних фразем. Українська мова може приймати чужомовні фраземи у тому вигляді, у якому вони існують у мові-оригіналі, й калькувати. Наприклад, прийнятими без змін зі старослов'янської мови є: *камінь преткновенія, камо грядеші, нічтоже сумняся (сумняшеся), притча во язицех, святая святих, во время оно*; з російської: *жестокіе нравы, мальчики кровавые в глазах, москвич в Гарольдовом плаще, неудобозабываемый тормоз, презренный металл, ни шатко ни валко*; з польської: *złota wolność* 'золота свобода', *male piwo* 'неважлива, невливова людина', *jak śliwka w*

¹⁵ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 184.

Kompot 'пограти в незручну ситуацію'; з німецької: *Madchen fur alles* 'прислуга для всіх випадків', *Fur die Katz* 'котові під хвіст'; з англійської: *High life* 'вищій світ', *self made man* 'людина, що самостійно проклала собі дорогу в житті'; з французької: *a livre ouvert* 'без підготовки, відразу', *a propos de Bottes* 'ні з того, ні з сього', *Coup de foudre* 'кохання з першого погляду', а також з деяких інших мов. Особливою групою виділяються в українській мові запозичення з латинської мови, яких доволі багато: *ab ovo* 'з самого початку', *ad Patres* 'вмерти', *Advokatus dia Boli* 'завзятий обвинувачувач', *bonus Pater familias* 'добрий хазяїн', *brevi manu* 'без формалізму, швидко', *Ferro et igni* 'вогнем і мечем', *Nomen nescio* 'невідомо особа', *Summa summarum* 'остаточний результат', *Tabula Rasa* 'чиста дошка'.

Як і присвоєних, калькованих фразем в українській мові найбільше зі старослов'янської мови, і найчастіше калькуються фразеологічні одиниці з конфесійних текстів, наприклад: *блудний син, Валаамова ослиця, випити чашу до дна, влада темряви, долина печалі, влити нове вино в старі міхи, зарити талант (скарб) в землю, єрихонська труба, камінь спотикання, менший брат, неопалима купина, нести хрест, перекувати мечі на рала, сіль землі, терновий вінок (вінець), тридцять срібняків* і багато-багато інших. Не менш продуктивним джерелом калькування для української мови є російська мова, наприклад: *великий почин, людина з великої літери, людина в футлярі, кропив'яне сім'я, казанський сирота, квасний патріотизм, сидати не в свої сани*. І також надзвичайно багато фразем-кальок у нашій мові з латинської мови: *невідомо земля, на віки вічні, золота середина, вогнем і мечем, щедрою рукою, гола істина, тернистим шляхом до зірок* тощо. З інших мов скальковано такі фраземи: з французької – *буря в склянці води, Варфоломійська ніч, гарматне м'ясо, золота молодь, лицар без страху й догани, місце під сонцем, шукати вчорашнього дня*; з німецької – *солом'яна вдова, весна народів, вища раса, гниле болото, іскра Божа, червона нитка*; з англійської – *машина часу, останній з могікан, життєвий рівень, синя панчоха*; з грецької – *золоте руно, золотий вік, золотий дощ, лебедина пісня, на сьомому небі, спалити кораблі*. Очевидно, що, крім названих, також інші мови є джерелом калькування фразем для української, але вони менш продуктивні.

Важливо, що більшість запозичених фразем органічно ввійшли у нашу мову, тому їхнє іншомовне походження у сьогоденні вже не таке помітне, і вони творять повноцінне багатство української фраземіки.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що є основою для творення фразем у нашій мові?
2. Яким чином в українській мові виникають фраземи з окремих слів? Наведіть приклади.

3. Які типи сполучень слів є основою для творення фразем?
4. Які фраземи найчастіше виникають на основі речень? Наведіть приклади.
5. З'ясуйте, що послужило підґрунтям для виникнення фраземи *лізе (квашиться) як рак з дріжджами*?
6. Опишіть шляхи виникнення фразем на основі казок. Наведіть приклади.
7. Яким чином потрапляють до нашої мови фраземи з чужих мов?
8. З якої мови присвоєно найбільше фразем українською мовою? Наведіть приклади.

Вправа 1. За фразеологічним словником збудуйте синонімічний ряд до слів із загальним значенням *людина, гроші, думати*.

Вправа 2. Згрупуйте фраземи залежно від того, на основі яких сполучень слів – вільні словосполучення, вільні синтаксичні конструкції – вони утворилися.

Без жодного слова, в одну душу, валиться від вітру, до кривавого поту, з легкої руки, з усього горла, має добрий ніс, меткий на вигадки, на широку ногу, одним миром мазані, по самі вуха, собаку з'їв.

Вправа 3. Складіть речення, використавши фраземи *вдарило в голову (кому), відійшло від серця (кому), показати, де раки зимують (кому), не знати, на який стілець сісти*. Вкажіть тип цих речень.

Вправа 4. Доберіть до фразем відповідні прислів'я і приказки.

Був під возом і на возі –

Далеко не заїдеши –

Лякана ворона –

Солом'яний парубок –

Стара лисиця –

Як світ світом –

Вправа 5. Визначте мову-джерело фразем.

Весна народів, гарматне м'ясо, золота молодь, казанський сирота, камо грядеші, квасний патріотизм, кропив'яне сім'я, на сьомому небі, нічтоже сумняся (сумняшесь).

Тестові завдання

001. Визначте, які з фразем не утворені на основі окремого слова.

1	2	3	4	5
довгий	довгий	кисла	перша	міцне
язик	карбованець	Оришка	скрипка	слово

002. Визначте, які з фразем не утворені на основі вільного словосполучення.

1	2	3	4	5
чорнобривий як руде теля	свої люди	нюхав порох	горобцеві по коліна	одним миром мазані

003. Визначте фраземи, утворені на основі вільної синтаксичної конструкції.

1	2	3	4	5
кидати громи	ні за конійку	під голим небом	гору з місця зрушити	валитися від вітру

004. Визначте, для яких з фразем основою для творення слугувало речення.

1	2	3	4	5
ні пари з уст	на широку ногу	для годиться	ні до чого	вдарило в голову

005. Визначте фраземи, утворені з прислів'їв і приказок.

1	2	3	4	5
перша скрипка	лякана ворона	як світ світом	світ замакітрився	ні за цапову душу

006. Визначте фраземи чужомовного походження.

1	2	3	4	5
зіязики	старе луб'я	як Заболотей на милі	Валаамова ослиця	сіль землі

007. Визначте фраземи-старослов'янізми.

1	2	3	4	5
святая святих	презренний метал	блудний син	влада темряви	долина печалі

008. Визначте фраземи латинськомовного походження.

1	2	3	4	5
притча во язицех	невідомая земля	вогнем і мечем	камінь спотикання	козубом стати

009. Визначте фраземи російськомовного походження.

1	2	3	4	5
великий почин	буря в скляниці води	машина часу	золотий вік	білими нитками шито

Фразема у загальнономовному словнику. Фразеологічні словники. Фразеографія. Фразема у тексті.

Занитання та завдання для самоконтролю.

Тестові завдання.

Фразема, так само як і лексема, з одного боку, належить до лексичної системи мови, а з іншого – функціонує у мовленні. Як одиницю мови її піддають лексикографічному описові у словнику, а в мовленні вивчають за особливостями функціонування чи вживання.

Фразема у словнику. Залежно від типу лексикографічного опису, сформованого в українській лінгвістичній традиції впродовж щонайменше останніх трьох століть, фраземи нашої мови, по-перше, описують як одиницю загальнономовного словника тлумачного типу; по-друге, як реєстрову одиницю фразеологічного тлумачного словника; і по-третє, перекладають з мови на мову в перекладному словнику.

Остаточний сучасний принцип лексикографічного опису фраземи в українських тлумачних словниках сформувався в *Словнику української мови*¹⁶ (СУМ) в 11-ти томах. Основи ж такого опису найчіткіше запропонував *Словар української мови*¹⁷ за редакцією Б. Грінченка¹⁸.

У *Словарі української мови* Б. Грінченка фразеологічна одиниця включена до тієї словникової статті¹⁸, заголовне слово якої одночасно

¹⁶ *Словник української мови* в 11-ти томах (1970–1980) – академічний тлумачний словник української мови, який віддзеркалює стан української літературної мови від І. Котляревського до кінця 70-х років ХХ століття. Містить 134 058 реєстрових слів, створений на базі лексичної картотеки Інституту української мови.

¹⁷ *Словар української мови* за загальною редакцією Б. Грінченка у 4-х томах (1907–1909) – перший тлумачний словник української мови. Реєстр словника містить 68 000 слів української мови, витлумачених (не перекладених) російською мовою. Цей словник заслужено вважають найповнішим і найдосконалішим українським словником початку ХХ століття.

¹⁸ *Словникова стаття* – структурний елемент словника, який складається із заголовного слова, різного типу ремарок (граматичних, стилістичних, ін.), тлумачення, перекладу, варіантів, синонімів, омонімів, антонімів та ілюстрацій вживання описуваного слова.

є ключовим словом у фраземі. Правда, у *Словарі* ще немає спеціальної, прийнятої у міжнародній лексикографії, помітки-ідентифікатора до фраземи – ромба (◊), як це маємо в одинадцятитомнику. Далі до фраземи подано її тлумачення і, там де науковець мав, реальні цитати текстів – приклади її вживання в українському мовленні (див.: іл. 1):

Гра́ти, гра́ю, вш., гл. 1) **Іграти** на інструменті. *Бас гуде, скрипка грає.* **Ном.** № 3736. *Не в твою будку грають.* **Ном.** № 5092. 2) **Іграти** в якую либо **игру**. *Ой та сіли вечеряти, по вечері в карти грали.* **Гол.** I. 45. *Собі очіці зав'язала і у панаса грали стала.* **Котл. Ен.** I. 23. 3) **Гра́ти** весілля. **Іграти** свадьбу. *Ді. Божє, знати з ким буду весілля грали.* **Ном.** № 262. 4) **Делати** быстрия, рзвєк дважєвєя напр. лєгєя. *У лузі макєка вєсною зацєила... Вабєк, метєлийє над нє грає сєла.* **Грєб.** 370. *Як налєтєлось сє кєйтєих вїдбєм – сєла! Дєвай вєгє нєпєтє; грали, грали по хєтє, – нєяк кє найдуть.* **Грєв.** I. 286. **О** лєшєдє: гєрє вєть. *Грєйтє, конє, пїд нємє!* **Мєл.** I. 1. *Грєй, конєчєнєу, пїд мєлєдєнкєм Бєлє дєжкєм.* **Чуб.** III. 281. **Гра́ти** конєм. **Гєрє** вєть, сєкєть нє лєшєдє. *А пєпєрєтє Нє конєкєм гєрє, конєкєм гєрє, мєлє мєлє.* **АД.** I. 6. **Рєбє** гєрє. **Рєбє** вєрє сє вєрє вєть нє пєвєрхєнєстє вєдє. 5) **Вєрє** нєм гєрє. **Лєстєть**, прєсємєвєть сє. 6) **Мєрє** гєрє. **Мєрє** бєшєуєть. *У нєдєлє грєкєтєтє нє сєлє мєрє грєло.* **Шєвч.** *Як сє вє мєрє стєло грєти, вєлєкє хєлє пїднєтє, і вїтєрє зєчєлє бєрхєтє, ажє чєвкє нє мєрє трєслєсь.* **Котл. Ен.** II. 6. 7) **Сєнєцє** зєрнєцє, мєяцє гєрє. **Влєстєть**, **игрєстє**. **ХС.** I. 75. *Шє тєй бєсє Рєсє грєло зєрнєцє.* **Лєвєц.** *Сєнєцє гєрє, вєлєкєуєть сє дєщєвих крєплєх.* **Кєм.** P. I. 21. *Игрєкє грєвє вєсєчєнє сєнєцє нє чєстєлєу нєбє.* **Мєр.** **Нєв.** II. 41. 8) **Гра́ти** в дєвєнє. **Звєнєть**. *Вєсь дєнє вє вє дєвєнє грєли.* **Гол.** I. 64. 9) **О** мєдє, нєвє: брєдєть, **игрєть**. *Мєдє вєсє пєчєвє у бєчєцє грєти. Чє нє тєй тє хємєлє... цє чє нєвє грєє.* **АД.** II. 77.

Ілюстрація 1: *Словар української мови за ред. Б. Грінченка.*

Принципових відмінностей між лексикографічним описом фраземи у *СУМі* та *Словарі української мови* немає. Єдине що *СУМ* дещо вдосконалює з формального боку цей опис, ідентифікуючи фразему в межах словникової статті з її тлумаченням і прикладами вживання як окремих елементів словникової статті чи мікроструктури словника і позначаючи її мітку ромба. Таким чином, якщо ми хочемо знайти фразему в загальнономовному словнику і з'ясувати її значення, нам необхідно відшукати позначку ромба – ◊, яка власне вказує, що словосполучення є фраземою.

Подання фраземи у будь-якому словнику відбувається за певним принципом, визначеним лексикографом і оформленим як правила по-

дання фразеологічних одиниць у словнику. Так, у *СУМі* для відображення фразеології української мови укладачі прийняли такі правила: «До *Словника* включається пов'язана з реєстровими словами фразеологія. Фразеологічні одиниці подаються з абзаца після ◊.

Приказки і прислів'я у *Словнику* до фразеології не включаються. [...]

Коли у фразеологічному звороті ясно виступає його основне слово, його змістовий центр, то зворот подається при цьому слові. Напр., звороти: **бáйдєкє бїтє; брáтє зє живє; [нє] бáчєтє смáлєнєгє вòвкє** і т. ін. – даються відповідно при словах **бáйдєкє, живїй, вòвк** з поясненнями значень зворотів (тлумаченнями) та ілюстраціями. При словах **бїтє, брáтє, бáчєтє, смáлєнєй** наводяться ці звороти лише з відсиланням до основних слів.

Коли в певному фразеологічному звороті не можна визначити центральне, головне в змістовому відношенні слово, то такий зворот подається в *Словнику* за принципом граматично провідного слова або за першим повнозначним словом звороту.

[...]

Коли словосполучення може вживатися з дієсловом недоконаного і доконаного виду, то такий зворот дається з дієсловом недоконаного виду, а форма другого виду ставиться в круглих дужках; напр.: **завдávатє (завдáтє) чòсє** і т. ін.»¹⁹

Крім того, *СУМ* ще додатково уточнює такі аспекти лексикографічного опису фраземи, як ремаркування та засади подання варіантів і факультативних, чи необов'язкових, компонентів фраземи. Так, щодо ремаркування, то укладачі *СУМу* вважають за недоцільне приписувати до фразем мітки: *перен.* – переносно, переносне значення, – оскільки фраземи здебільшого мають не пряме, а переносне значення; *розм.* – розмовне: «фразеологія найбільше притаманна розмовному стилеві, тому при наведенні її у *Словнику* позначка *розм.* не використовується»²⁰. Натомість прийнято подавати ремарки: *кнєжнє* – книжне слово, вираз, *жарт.* – жартівливе слово, вираз, *знєвєжлє* – зневажливе слово, вираз, *їрон.* – іронічне слово, вираз.

А щодо засад подання варіантів і факультативних, чи необов'язкових, компонентів фраземи, то варіанти подають у круглих дужках, наприклад: **зблукєнє (зблудлє) вївєчє, прєпєстє дє сєрцє (дє дєшє, дє впòдòбє), тòчєтє (нрєвєтє) лєсє (тєрєвєнє);** а необов'язкові компоненти – у квадратних, наприклад: **вїдвòдєтє (вїдвєстє) тугє [вїд сєрцє], вїддєвєтє (вїддєтє) [нє] дòбрєдєнє (дòбрєвєчєр, дòбрєрєнєчє).**

¹⁹ *Словник української мови.* Т. I. – К.: Наук. думка, 1970. – С. XI.

²⁰ Там само. – С. XI.

Загалом лексикографічний опис фраземи в СУМі є таким (див.: іл. 2):

ДОВОЛІКАТИ, аю, аси, недок., **ДОВОЛОКТИ**, очу, очеш; мин. ч. доволік, доволоклі, лб і **ДОВОЛОЧИТИ**, очу, бчиш, док., перех. Волочучи, доставляти кого-, що-небудь до якогось місця. *Шука справді була пудова. Недолугий шинкар ледве доволік її до стола* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 459); // розм. З великими труднощами вести кого-небудь або нести що-небудь. — *Таке, тату, лизо, що мій Гнідко десь скалчив чи вивитнув ногу і не може ходити. Ледве доволік я його сюди на нічліг* (Коал., Сонце., 1957, 33); — *Я взяв один з низ [чемоданів] — такий важкий, що ледве спромігся доволіти його у вагон* (Мас., Під небом., 1961, 7).

◇ **Ледве (насілу і т. ін.) доволікати (доволокті) ноги** — добиратися куди-небудь з великими труднощами. *А із Криму чоловік ледве ноги доволік* (Шевч., II, 1953, 120).

ПІВШКУРИ, невідм., ж. Половина шкіри.

◇ **Здріпати (здрігти, зідрати) півшкуру** — брати за що-небудь дуже дороге. *Не спалося йому: в очах усе стояла худоба, за яку тепер в економії півшкуру здеруть. Воли, може, на сороківців зробили шкоди, а з чоловіка витягнуть карбованців з п'ять* (Стельмах, I, 1962, 568).

ПІВШКУРОК, рка, ч., спец. Шкура бичка віком від половини до цілтора року.

Ілюстрація 2: *Словник української мови в 11-ти томах.*

Усі ж наступні тлумачні словники української мови, навіть якщо вони є або скороченим, або розширеним перевиданням *Словника української мови*, не відійшли від описаного вище принципу лексикографічного подання фраземи у словнику тлумачного типу.

В українській лексикографічній практиці, крім опису фразем у загальнономовних словниках, існує традиція укладання фразеологічних словників. Основна відмінність таких словників від загальнономовних та, що реєстровою одиницею в них є фразема, а не лексема. Тобто фразеологічне словосполучення саме становить окрему одиницю опису, а не є елементом словникової статті до окремого реєстрового слова (див.: іл. 3, За):

РОБОТА НЕ ПІД ШАПКУ
к о м у, в ролі прис. — працювати завзято, з охотою.
[Уляна:] —...*Що то молоді та здорові. Їм усяка робота не під шапку. Хіба скажете, що вони ось зараз із поля вернулись? Ніколи в світі!* (Кучер, Трудна любов, 1960, с. 298).

Ілюстрація 3: *Г. М. Удовиченко. Фразеологічний словник української мови в 2-х томах.*

КОПІЯКОЮ: гнати́ся за копі́йкою див. гнати́ся; над ~ тру́ситься див. тру́ситься

КОПІЯКУ: влеті́ти в копі́йку див. влеті́ти; збива́ти ~ див. збивати.

на копі́йку, з дїєсл. Дуже мало. *На копі́йку шп'є, а прийде додому — усе догори дном переверне...* (Мирний).

ні за копі́йку, з сл. пропада́ти і под. Даром, марно. *Пропадеш ні за копі́йку* (Укр. присл.). Синонім: ні за ца́пову ду́шу; ні за поню́шку таба́ки.

ні [і] на копі́йку, переа із запереч. Зовсім, абсолютно. — *Фашистам і на копі́йку вірити не треба.* — промовив Віктор (Автом.); — *Ех, Денисе, Денисе! Нема в тебе розуму і на копі́йку.* — обурився Панас (Тют.); // *Зовсім нема.* — *Це ж старовинний жандарм, ще з миколаївських часів. Крім того, в нього ні на копі́йку авторитету* (Д. Беззик).

у бі́лий світ, як у копі́йку див. світ.

КОПІЯЧИНУ: влеті́ти в копі́йчину див. влеті́ти.

Ілюстрація За: *Фразеологічний словник української мови в 2-х книгах.*

Фраземи, розміщені за алфавітом, зазвичай «не тільки першого слова, а й наступних слів, наприклад: *не нашого поля ягідка, не нашого ума діло; кидати слова на вітер, кидатися у вічі* тощо»²¹, формують реєстр словника²². Реєстр складають ті фраземи, які автор чи укладачі словника визнали за доцільне ввести до його складу. Наприклад, Г. Удовиченко²³ до реєстру свого фразеологічного словника ввів лише загальнономовні фразеологізми, «переважну більшість яких виявлено в художній та науково-публіцистичній літературі»²³. Натомість для академічного видання *Фразеологічний словник української мови* у 2-х книгах за основу реєстру визначено «фразеологічні одиниці, зафіксовані словниковою картотекою Інституту української мови»²⁴.

Залежить від засад укладання словника і структура, форма словникової статті. Так, заголовною одиницею словникової статті може виступати ціла фразема або ж повнозначний компонент фраземи з власне фраземою, наприклад:

²¹ Удовиченко Г. М. *Фразеологічний словник української мови*. Т. 1. — К.: Вища школа, 1984. — С. 9.

²² **Реєстр словника** — список розташованих за певним порядком, зазвичай за алфавітом, одиниць мови — лексем, фразем тощо. **Реєстрова одиниця** — лексема, фразема тощо, яка входить до реєстру і яка складає реєстр.

²³ Удовиченко Г. М. *Фразеологічний словник української мови*. Т. 1. — К.: Вища школа, 1984. — С. 6.

²⁴ *Фразеологічний словник української мови в 2-х книгах*. Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1999. — С. 3.

КАЛІФ НА ГОДИНУ в ролі прис., дод.; книжки. – про людину, яка наділена владою або захопила владу на дуже короткий відрізок часу²⁵.

ВІРОЮ: вірою і правдою, перев. з сл. служіти. З усією відданістю; щиро віддано. *Треба... оправдати вибори, вірою і правдою послужити громаді* (Мирний)...²⁶

Крім заголовного слова, словникову статтю у фразеологічному словнику творять ще такі структурні елементи, як: синтаксична сполучуваність фраземи, ремарки, які можуть бути граматичними, стилістичними, ін., тлумачення, цитати-ілюстрації, синонім(и), омонім(и) або антонім(и). Сама ж словникова стаття може бути повністю присвячена описові окремої фраземи, може описувати фразу та її варіанти й синоніми або ж відсилати до іншої словникової статті.

Певні відмінності опису фразем також залежать і від частиномовної характеристики описуваної одиниці, так само як різниться опис лексем, що належать, відповідно, до іменних або дієслівних частин мови у загальнономовних словниках.

Лексикографи не залишають поза увагою фраземи і у словниках перекладного типу. Причому такі словники також поділяють на загальнономовні перекладні словники, з-поміж яких виділяються термінологічні та фразеологічні.

У загальнономовних (термінологічних) перекладних словниках, так само як і в загальнономовному тлумачному словнику, фразему перекладають у межах словникової статті й самостійно вона не виступає реєстровою одиницею та заголовним словом словникової статті (див.: іл. 4):

глядіти, -джу, -дять *ned. 1. bez předm. і на що, куді* hledět, dívat se, koukat, koukat se; *гляді!* dej si pozor! ♦ *г. крізь п'альці* dívat se skrz prsty **2.** (*в юрбі когó*) vyhlížet, vyhledávat **3.** (*дітєй*) hlídat, dohlížet *na коho, opatrovat*; (*хворих*) hlídat, opatrovat ošetřovat **4.** (*робóти*) hledět si; (*свогó добрá*) hledět si, dbát o co **5.** (*курєй*) ohledávat; -ся *zř. dávat na sebe pozor, být opatrný*

Ілюстрація 4: Українсько-чеський словник у 2-х томах.

Натомість у фразеологічному перекладному словнику власне фразема є тією одиницею, яку перекладають з мови на мову (див.: іл. 5):

Опис фразеологічних одиниць мови в словниках різного типу – завдання такого розділу мовознавчої науки, як лексикографія: «розділ

²⁵ Удовиченко Г. М. *Фразеологічний словник української мови*. Т. 1. – К.: Вища школа, 1984. – С. 259.

²⁶ *Фразеологічний словник української мови в 2-х книгах*. Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1999. – С. 131.

мовознавства, пов'язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад»²⁷. Проте на сьогодні у лінгвістичній науці доволі чітко простежується тенденція до виокремлення такого напрямку, як *фразеографія* – розділ мовознавства, присвячений проблемам теорії та практики лексикографічного опрацювання фраземного складу мови.

настрѣчувати (настрѣчати) вѣха (ѹші) *сн.*
нашорбушувати вѣха.
наступати (наступити) на гóрло наступать (наступити) на гóрло.
наступати (наступити) на мозóлю (на мозóль) наступать (наступити) на [любимую] мозóль.
наступати (наступити) на п'яти (на п'ятѹ) кому наступать (наступити) на шитки кому.
на схілі (на схілку) літ (днів, віку, життя) на склóне лет (дней, жизни); на закáте дней; на стáрости лет; под стáрость.
на сьóмому небі на седьмóм небе.
на (про) **такій** (той, цей) випадок на тот (на этот) слúчай; на тот (на этот) конєц.
на те і щўка в мóрі, щóб карась не дрíмав на то и щўка в мóре, чтóбы карась не дрéмáл.
на тэмні бóч втэмную.
натерпíтися гóря (лиха) намáкаться гóря.

Ілюстрація 5: Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник.

Фразема у тексті. Аналіз фраземи у тексті може мати щонайменше два аспекти: 1) фразема як синтаксична одиниця і 2) фразема як стилістична одиниця.

Фразема як синтаксична одиниця. Щодо синтаксичної функції фразем в українській мові, то вона залежить, передовсім, від частиномовної характеристики конкретної фраземи. Так, кожна *іменникова фразема*, вступаючи у певні відношення з іншими словами у реченні, виконує певні синтаксичні функції – *підмета, іменної частини складеного присудка, додатка чи обставини*. Функцію підмета можуть виконувати: а) фраземи – назви особи, наприклад: *Зрозумів лисячий хвіст, що краще синиця в руці, ніж журавель у небі* (З. Тупуб); *Відразу видно, що тямуща рука коло бджіл ходить* (І. Франко); б) фраземи – назви неособи, наприклад: *Вже чортове насіння об'їло яблуню!* (Усне мовлення); в) фраземи – назви абстрактного предмета, наприклад: *Добрая годинонька настала, що Маруся по батенька послала* (З. Д.-Ходаковський); *Боляче змагалися розум і честолюбство*. *Переміг здоровий глузд: Йосиф Завадка остаточно вирішив забрати сина із гімназії* (І. Вільде); г) фраземи – назви власне предмета,

²⁷ *Українська мова: Енциклопедія*. – К.: Видавництво «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 296.

наприклад: – Зарощую вас сьогодні на свято, сусіде. – А грішна вода буде? – питає сусід (Ю. Яновський); На другім краї неба, насупроти червоніло друге зарево: то сходило повновиде козацьке сонце (П. Мирний).

Фраземи, які можуть виконувати функцію підмета, можуть також виконувати функції й інших членів речення, наприклад: – А звідки ви тепер, дідуся?.. – спитав його один з нетяг. – А з Криму, – стрепенувся кобзар, ніби зрадивши запитанню. – З Каффи проклятої, щоб їй згоріти, бо там нашого брата продають як худобину (З. Тулуб); (острови) давали пристановище запорожцям при лихій годині (П. Панч).

Частина іменникових фразем не може виконувати функції підмета. Відповідно, такі фраземи виступають переважно у ролі додатка, обставини, іменної частини складеного присудка. Лише у ролі додатка виступає частина фразем – назв особи, наприклад: А потім сказав, щоб я краще забув про ці речі, бо не годиться чорній кості знати закони (З. Тулуб). Функцію додатка й обставини найчастіше виконують фраземи – назви власне предмета, наприклад: ...а сам він, без єдиного франка чи гульдена, мусив заробляти шматок хліба, тягаючи на спині вантажі в амстердамськім порту (О. Ільченко); Свій вихід з-під батьківської стріхи патер Гаудентій досі вважає чудом (І. Франко).

Частина іменникових фразем виконує лише або переважно функцію іменної частини складеного присудка, наприклад: Йонька зрозумів, що бородань не проста птиця (Григорій Тютюнник).

Інколи іменникові фраземи – назви особи виступають фактично лише у функції звертання, наприклад: – Голубе мій! Коли б моя сила, я б тебе над усім постановила (Марко Вовчок); – Але ж видумуєш, моє серце (І. Франко).

Прикметникові повнозначні фраземи, поєднуючись зі словами у реченні, можуть бути або означеннями, або присудками різного типу. Так, у ролі узгодженого означення функціонують, наприклад, прикметникові фраземи у реченнях: Єжи Мнішеку відлягло від серця – він знав, що відповісти цьому завжди гострому на слово регіментареві Польщі... (Р. Іваничук); Чи лиш одно-однісіньке слово... у душі лишилося (У. Кравченко); Був одним одином Славко, та й по нім ані сліду (А. Мартович). У ролі ж неузгодженого означення виступає цілий ряд прикметникових повнозначних фразем: На бригові є сліди ремонту на швидку руку (Ю. Яновський); Слідом за Борисом ввалився його вірний друг Валентин Сорока, ростом під стелю (О. Гончар).

Частина прикметникових повнозначних фразем може вживатися у ролі іменного складеного присудка, іменної частини складеного та подвійного присудка, наприклад: Мене неня в голову не била ('я не дурний') (Ю. Федькович); – Вам хоч кіл теши на голові ('ви впертий') (Г. К.-Основ'яненко); Бо ж і ми, Химко, люди (О. Ільченко).

Дієслівні фраземи, як і іменникові та прикметникові, вступаючи у синтагматичні відношення з іншими елементами, також виконують певні синтаксичні функції. Але найчастіше дієслівні фраземи у нашій мові виконують функцію присудка, наприклад: Сивоокові стояв перед очима хрест (П. Загребельний); – Чого ж, – каже, – ви поторопіли? Батько пошуштував, а в їх уже й душі не стало (П. Куліш).

Усі ті фраземи, що можуть виконувати функцію простого дієслівного присудка, мають здатність виступати у ролі інфінітивної частини складеного присудка, наприклад: ...Будий... заповзвся поставити Ярослава на ноги (П. Загребельний); ...(боярин) не завагався підняти руку на німечного старця та малолітню дівчину (Ю. Опільський).

А ті дієслівні фраземи, від яких можуть творитися дієприкметникові форми, виконують функцію іменної частини іменного складеного присудка, наприклад: В 1240 році Київ був знесений з лиця землі Батиєм (П. Загребельний); ...ніхто ще не знав, що цієї ночі Румунія була поставлена на коліна (О. Гончар).

Прислівникові фраземи зазвичай виконують у реченні ті синтаксичні функції, що й подібні до них прислівники. Загалом якісно-означальні фраземи і фраземи способу можуть виконувати лише функцію придієслівного означення, наприклад: Одним духом вбігла Маруся назад (М. Пригара); Єремія приймав їх до себе на службу з дорогою душею (І. Н.-Левицький). Фраземи міри – опосередкованого означення при дієслові та при прислівникові, наприклад: ...(Він) над життя любив свою Вітчизну (О. Вишня); ...твір читається мило і легко, бо спомини великого писателя..., та ще й написані до біса правдиво (С. Крушельницька). Фраземи часу – синтаксичну функцію обставини часу, наприклад: ...з колиски я мову взяв, що за селом шуміла житнім колоском (І. Нехода); Відповіді з Праги про жінок-студенток ще нема, але, може, не сьогодні-завтра прийде (Леся Українка). Фраземи місця – функцію обставини місця, наприклад: – Татари під самим носом бешикетують, – попадаючи в тон отаманові, сказав Остап (З. Тулуб). Фраземи мети – функцію обставини мети, наприклад: І на яку кару Господь Бог таку худобу на землі держить (І. Франко). Фраземи причини вживаються лише як обставини причини, наприклад: Тури з серця скреготав зубами... (І. Котляревський); ...цей паршивець... ні за що ні про що скривдив пана Хмельницького (П. Панч).

І врешті, щодо стилістичної специфіки фразем, то зазвичай в українській мовознавчій традиції аналіз вживання фразем у тексті зводять до вивчення їхніх функціональностейових характеристик. Тобто вивчення того, яким чином, у текстах якого стилю вживаються ті чи інші фраземи нашої мови та з якою метою. З іншого боку, одним із завдань таких студій є вироблення правил вживання фразем у мовленні

залежно від умов та форм комунікації. І хоча для кожного зі стилів²⁸ «поряд із спільними мовними особливостями властиві також і специфічні ознаки, що виявляються у доборі слів і фразеологічних одиниць [...]»²⁹, загальне призначення фразеологізмів, незалежно від стилю, – надання образності, експресивності, емоційності усному або писемному текстові, увиразнення його.

Проте далеко не в усіх стилях однаково інтенсивно виявляється ця функція фразеологізмів. Так, у науковому та офіційно-діловому функціональних стилях сучасної української мови вживають так звані нейтральні фразеологічні словосполучення на кшталт: *громадська організація, органи державного управління, приватна власність, фізична особа, юридична особа* – офіційно-діловий стиль; *історичні процеси, республіканські цінності, важка вода, рідке скло, парадигма відмінювання* – науковий стиль. Крім того, в офіційно-діловому стилі поряд із власне фразеологічними одиницями ще вживають так звані мовні штампи. Це, наприклад: *виходячи з, відповідно до, за умови, згідно з, у зв'язку з, незважаючи на*.

Якщо у науковому й офіційно-діловому стилях чітко переважають нейтральні фразеологічні словосполучення, то у публіцистичному, художньому й особливо розмовному стилях значно частіше зустрічаємо і вживаємо фраземи з експресивно-емоційним забарвленням на взірць *синенький вогонь* 'волошка', *грішна вода* 'горілка', *щука з Кременчука* 'коса'; *показувати товар лицем, іжицю прописати, як у воду дивитися, звисити голову* тощо.

Можемо навіть говорити, що у художньому стилі розкривається увесь потенціал фразем як носіїв експресивно-емоційної оцінки реалій об'єктивної дійсності. Загалом, зі стилістичного погляду фраземи української мови передовсім у художньому тексті можуть бути засобом: а) індивідуалізації тексту або усного мовлення (наприклад, фраза першого Президента України «*маємо що маємо*»); б) інтимізації тексту або усного мовлення; в) характеристики, оцінки реалій довколишнього світу; і г) гумору та сатири. Крім того, кожна фразема зокрема і фраземний склад нашої мови загалом є носієм, втіленням національних мовних ознак. Тому не випадково тексти в українській літературі завжди відрізнялися багатством фраземного матеріалу. І йдеться як про оригінальні тексти, так і про переклади з інших мов. Наприклад, з українських авторів: ... – *Доброму чоловікові продовж Боже віку, – не слова, а золоті бджоли полетіли з квітки отого маку, яким видавалися Одарчині губи. [...] Перша чарка сама пішла, друга слідом за нею*

²⁸ **Стиль** з лат. *stilus* 'загострена паличка для писання' – це сукупність мовних засобів і форм, відбір, вживання, функціонування яких залежить від змісту, мети, характеру та умов комунікації.

²⁹ *Сучасна українська літературна мова. Стилїстика* / Відп. ред. Г. П. Іжакевич. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 185.

побігла, мов дурний топитись, а вже третя за першою та за другою подалась, ще й навприсядки танцювала. [...] Добре, коли голова як маківка, а розуму в ній як накладено: з такою людиною, як мовиться, краще згубити, ніж з дурною знайти. [...] А ще – музика війни, хай би її не згадувати, але ж не забувається, нуртує в пам'яті такими музичними інструментами, що й досі мороз бере по спині (Є. Гуцало);

Цитрон заморський – гріш йому ціна, коли керсетку он яку червону дають за вузлик прілого пиона. [...] Я зроду не співала на два криласи, мені було се важко зрозуміть. [...] – Де ти, – каже, – тут такий узьявся? Що мені на очі ще не попадався. [...] А вже світає. Сумно, сумно благословляється на світ. [...] То чи ж воно нам буде до пуття – пустити прахом ще одне життя (Л. Костенко);

з творів перекладної літератури: ...*Ви, хлопці, притримайте язика трохи, – сказав один вояк з конвою, – це сьогодні слизька справа – базікати про якусь там землю цісаря Франца-Йосипа [...] – Я вам щось скажу, пане капрале, – зауважив Шейк. – Я вже стріляний горобець, служив перед війною і знаю, – лаялися – це тільки зиску, що писку. [...] ...не морочте собі голови. Я вже був у трьох маршових, і кожну з них разом з батальйоном розбивали, а ми відходили в тил формуватися знову. Всі вони були подібні одна до одної як дві краплі води. Жодна ні на волосинку не краща...* (Я. Гашек. Пригоди бравого вояка Швейка. Переклад С. Масляка).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте, у чому полягає відмінність між загальномовним і фразеологічним тлумачними словниками.
2. З'ясуйте принципи лексикографічного опису фраземи у тлумачному загальномовному та фразеологічному словниках.
3. З'ясуйте принципи лексикографічного опису фраземи у перекладних словниках різного типу.
4. Дайте визначення понять *словникова стаття, реєстр словника, реєстрова одиниця і заголовне слово*.
5. З'ясуйте, які функції виконує фразема у тексті і в мовленні.
6. Які синтаксичні функції можуть виконувати фраземи у сучасній українській мові?
7. Від чого залежить синтаксична роль фраземи у реченні?

Вправа 1. За тлумачним загальномовним словником укладіть словникову статтю до фразем: *глузд за розум завертає, глуха тетеря, задирати/задерти носа, дивитися зверху вниз, лисом підшитий, щербата копійка, золота голка, хід конем*.

Вправа 2. За допомогою українсько-російського і російсько-українського словника перекладіть на українську мову фраземи: *до белой зорьки, и думать нечего, как блины печь, праздновать лентья; сделаться овцой, а волки готовы.*

Вправа 3. За допомогою українсько-російського і російсько-українського словника перекладіть на російську мову фраземи: *было б сказано, володар світу, не з твоім розумом, пахне смаленим, тавро ганьби, фатальна хвилинка.*

Вправа 4. У поданому тексті визначте фраземи і з'ясуйте, які синтаксичні функції вони виконують:

Ця помилка, приятелю, ясно довела стару правду: ні одне дерево не може рости до неба. Хто високо літає, той низько сідає: людська слава – як трава зів'яла. Кожний хотів би бути гігантом, – а навіть Ікар спалив собі крила. Не вір, дурню, в щасливу нагоду, а лупцюю себе вранці і ввечері, промовляючи береженого Бог береже. [...] Прийшла черга і на Карфаген, з Ніневії зробили руїни, милий друже, але носа не вішати. Хай не думають, що коли мене пошлють на фронт, то я хоч раз стрельну.

Я. Гашек. Пригоди бравого вояка Швейка. Переклад С. Масляка.

Вправа 5. Складіть речення з фраземами *вільний птах, робочі руки, не ликом шитий, гострий на язик.* З'ясуйте їхню стилістичну функцію.

Тестові завдання

У завданнях 001–005 встановіть значення фразем.

001. КАЛІФ НА ГОДИНУ

1	2	3	4	5
людина з тимчасовою владою	людина, що має певну владу	людина з необмеженою владою	цар	блазень

002. ХОЛОДНИЙ КОВАЛЬ

1	2	3	4	5
майстер своєї справи	коваль	слюсар	поганий майстер	молот

003. НІ СВІТ НІ ЗОРЯ

1	2	3	4	5
дуже пізно	перед сходом сонця	після заходу сонця	до обіду	удосвіта

004. МІРЯТИ ЛОЗИНОЮ

1	2	3	4	5
прокладати шлях	проріджувати ліс	бити кого-небудь	примушувати робити кого-небудь що-небудь	встановлювати довжину чого-небудь

005. КОЖНИЙ СОБАКА

1	2	3	4	5
різні люди	абсолютно всі	дехто	дещо	хто-небудь

006. Визначте фраземи, притаманні офіційно-діловому стилю української мови.

1	2	3	4	5
дати дуба	пласти як небіжка ногами	фізична особа	парадигма відмінювання	виростити дерево

007. Визначте фраземи, притаманні науковому стилю української мови.

1	2	3	4	5
робити фізичні справи	громадська організація	вбити кентавра	історичні процеси	рідке скло

008. Визначте фраземи, що не мають експресивно-емоційного забарвлення.

1	2	3	4	5
республіканські цінності	комівояжер терору	бачити смаленого вовка	стара лисиця	казання казати

009. Визначте, які зі словосполучень є мовними штампами.

1	2	3	4	5
слово честі	до душі	згідно з	за умови	чіткі умови

	Фразеологія	
001 – 1		005 – 3
002 – 4		006 – 2
003 – 2		007 – 1
004 – 2		
	Фразема	
001 – 3	005 – 1	009 – 3
002 – 1	006 – 3	010 – 5
003 – 2	007 – 5	
004 – 4	008 – 2	
	Частиномовна характеристика фразем	
001 – 1, 4	005 – 3	009 – 3
002 – 5	006 – 1	
003 – 1, 2	007 – 1	
004 – 3, 4	008 – 4	
	Системні відношення між фраземами	
001 – 4	005 – 4	009 – 5
002 – 3	006 – 2	
003 – 1	007 – 3	
004 – 1	008 – 1	
	Творення фразем в українській мові	
001 – 4	005 – 2	009 – 1
002 – 1	006 – 4, 5	
003 – 2	007 – 1	
004 – 5	008 – 2, 3	
	Фразема у словнику і тексті	
001 – 1	005 – 2	009 – 3, 4
002 – 3	006 – 3	
003 – 5	007 – 3	
004 – 3	008 – 4, 5	

	А
Адамове реберце	‘жінка’
атгічна сіль	‘тонкий гумор’
	Б
баба Яга	‘невродлива жінка, дівчина’
бабин смик	‘парубок, що жениться на старшій за нього жінці заради статків’
бабина дочка (дівка)	‘лінива дівчина’
баглаї бити	‘нічого не робити, нічим не займатися’, ‘байдикувати’
без бука не підступай до кого	‘про пихату, гордовиту людину’, ‘про сердиту, люту людину’
без душі	‘мертвий’
без жодного слова	‘мовчки’
без зайвих слів	‘мовчки’
бистрий на розум	‘розумний’
бита голова	‘старша досвідчена людина’
бити байдики	‘нічого не робити, нічим не займатися’, ‘байдикувати’
бити чолом ¹ кому	‘кланятися’
бити чолом ² перед кимсь	‘схилятися перед кимсь’
біла (білий) ворона (крук)	‘людина, що різко виділяється серед інших своєю поведінкою чи своїм зовнішнім виглядом’
біла кість	‘знатна людина’
біла челядь	‘жінка’
бісової пари	‘вродливий, красивий’
блудний син	‘людина, що не підпорядковується волі, традиціям колективу чи сім’ї’
Бог вродою не скривдив	‘вродливий, красивий’
Бог (крavecь) міру загубив	‘дуже високий’

Божа іскра	‘талант, обдаровання’
Божа подоба	‘людина’
Божа худо́ба	‘бджоли’
Божий дім	‘церква’
бородатий рід	‘чоловік’
братися молоком	‘сивіти’ (про волосся)
бриту до горла прикладати	‘наполегливо, настирливо вимагати чого-небудь у когось’
був під возом і на возі	‘досвідчений, бувалий’
буря в склянці води	‘суперечка, сварка, крик через щось незначне, неважливе’

В

в/у голові вилами уклали кому	‘нерозумний’
в/у корені	‘у самій основі, цілком’
в/у одній хвилі	‘спішно’
в/у одну душу	1) ‘наполегливо, настирливо, набридливо’; 2) ‘обов’язково, неодмінно’
в/у поті чола (лиця)	‘дуже старанно, наполегливо’, ‘докладаючи великих зусиль’
Валаамова ослиця	‘покірна людина, що несподівано висловлює протест’
валитися з ніг	‘бути дуже стомленим’
валиться від вітру	‘бути дуже слабим, знесиленим’
Варфоломійська ніч	‘масове вбивство, різанина’
вводити/ввести в закон ¹	‘хрестити’
вводити/ввести в закон ²	‘вінчати’
вводити/ввести в оману кому	‘говорити неправду’, ‘обдурювати/обдурити кого-небудь’
вдарило в голову кому	‘спричинити сп’яніння’, ‘спричинити запаморочення’
велика риба	‘важлива, впливова людина’
великий почин	‘суспільно важлива справа, подія’
вертїтися на язичі (язику)	1) ‘мати бажання щось сказати’; 2) ‘даремно намагатися пригадати щось добре відоме, але забуте в момент мовлення’
весна народів	‘суспільне відродження’
вибратися до Закопаного	‘вмерти, померти’
виганяти свиню з попової капусти	‘красти’
виграв, як тато справу	‘програти, зазнати невдачі’
вилетіти з сідала	‘втратити посаду’
випити чашу до дна	‘зазнати повною мірою страждань, лиха’, ‘пройти всі можливі випробування в житті’

висіти на носі	‘бути зовсім близько’ (про подію)
високої проби	1) ‘дуже гідна людина’, ‘хтось надзвичайно талановитий’; 2) ‘щось досконале, майстерно зроблене’
витерти ворсу	1) ‘бити/побити певним чином’; 2) ‘карати когось биттям’
виходити/вийти з віку	‘переступати якусь межу у віці’
вища раса	‘хтось, хто вивищує себе над іншими’
від горшка два вершка	‘дуже низький’
відводити/відвести тугу [від серця]	‘розвеселяти’
віддавати/віддати [на] добридень (добривечір, добраніч)	‘бажати доброго дня (вечора, ночі)’
віддавати/віддати кінці	1) ‘відчалувати від берега’ (про судно); 2) ‘йти, від’їздити звідкись’ (переважно тікаючи швидко)
віддавати/віддати останню шану	‘виражати пошану до померлого, прощаючись із ним’
віддавати/віддати шану	‘вшановувати кого-, що-небудь’
віддатися за Муравського	‘вмерти, померти’
відійшло від серця кому	‘хтось перестав хвилюватися, тривожитися’
відправляти/відправити водосвятіє	‘бити/побити певним чином’, ‘карати когось биттям’
вітер свище в голові в кого	‘легковажна, несерйозна людина’
вливати/влити нове вино в старі міхи	‘робити щось по-старому’
влізти на грушку і рвати петрушку	‘говорити дурниці, нісенітниці’
влітати/влетіти в копійку (копійчину)	‘переплачувати за що-небудь’
во время оно	‘колись давно’
вовча вечеря	‘кінь’
вогнем і мечем	‘дуже жорстоко, нещадно’
воду освятити	‘бити/побити певним чином’, ‘карати когось биттям’
волосся стало дибки в кого	1) ‘хтось дуже перелякався’; 2) ‘хтось надзвичайно здивувався’
вороняче весілля	‘крик, вереск’
все вітер в очі кому	‘постійні життєві перешкоди’
всі лази й перелази	‘абсолютно все’
вусатий рід	‘чоловік’

Г

гандри бити	‘нічого не робити, нічим не займатися’, ‘байдкувати’
-------------	--

гарматне м'ясо	'люди, яких всуцпереч їхній волі відправили на війну'
гладити за шерстю	'робити або говорити кому-небудь щось приємне'
гладити проти шерсті	'робити або говорити кому-небудь щось неприємне'
гниле болото	'дуже нечисте середовище', 'негідне товариство'
гола істина	'правда без будь-яких додаткових пояснень, коментарів'
голова борошном припала кому	'хтось посівів'
гонки ставати/стати	1) 'ставати на задні ноги, ставати дибки' (переважно про коней); 2) 'різко виявляти незгоду, протест'
горобцеві по коліна	'неглибоко; дуже мілко'
гору з місця зрушити	1) 'врешті почати що-небудь робити'; 2) 'зробити щось важливе, що не піддавалося здійсненню'
гострий язик	'дошкульність, в'длйвість'
гра з вогнем	'небезпечні дії, вчинки'
грішна вода	'горілка'
грошей і кури не клюють	'дуже багато'
грошей як кіт наплакав	'зовсім мало'
гроші чверткою міряє	'дуже багатий'
груба риба	'поважна, впливова людина'
губи в молоці <i>в кого</i>	'хтось ще дуже молодий, недосвідчений'
губу (губи) копилити	'ображатися'
гусяче пиво	'вода'
гучні слова	'не варті уваги висловлювання'

Д

давати/дати джосу	'бити/побити певним чином', 'карати когось биттям'
давати/дати добру порцію	'бити/побити певним чином', 'карати когось биттям'
давати/дати драла	'утікати/втекти'
давати/дати з причинком	'бити/побити певним чином', 'карати когось биттям'
давати/дати ляпаса кому	1) 'бити, карати кого-небудь'; 2) 'здавати образи, сорому кому-небудь'
давати/дати перцю	'карати'
давати/дати повен міх	'бити/побити певним чином', 'карати когось биттям'
давати/дати халазію	'бити/побити певним чином', 'карати когось биттям'

давати/дати хлости	'бити/побити певним чином', 'карати когось биттям'
давати/дати хльору	'бити/побити певним чином', 'карати когось биттям'
давати/дати чосу ¹	'дуже бити кого-небудь, успішно обороняючись'
давати/дати чосу ²	'поспішно тікати, бігти куди-небудь'
далеко не заїхати <i>на чому</i>	'не домогтися успіху'
дати березової каші	'побити'
дати (врізати) дуба	'вмерти, померти'
дати гарбуза	'відмовити комусь у сватанні'
де ж пак!	'авжеж'
де Сидір козам роги править	'дуже далеко'
дертися (дратися) вгору	'наполегливо робити кар'єру'
десята спиця в колесі	'неважлива людина', 'людина, яка виконує незначну роль у якійсь справі'
дитина (дитя) природи	'людина, близька до природи'
дійна корова	'джерело прибутків'
для годиться	'для порядку, з міркувань пристойності'
для людського ока	'для порядку, з міркувань пристойності'
до [останньої] краплі	'повністю'
до кривавого поту	'надзвичайно виснажливо, понад сили'
до сволюка головою сягає	'високий'
до сьомого поту	'важко, до виснаження'
добра душа	'привітна, чуйна людина'
добре як голому в терню	'про незручне, некомфортне, скрутне становище'
добрий кожух	'багатий селянин'
добувати останні (останніх) сили (сил)	'мобілізувати зусилля'
довбнею не доб'єш	'здоровий, дужий'
довгий карбованець	'легкий і великий заробіток'
довгий язик	1) 'хтось дуже багато й безпредметно говорить'; 2) 'балакучість'
долина печалі	'місце смутку'
дубове сало	'палиця'
дурень дурнем	'нерозумний'

Є

Євин накоренок	'жінка'
єрихонська труба	'дуже гучний голос'

жвавий як рак на греблі	‘надзвичайно повільний’
жеребця загнупдає	‘здоровий, дужий’
жива душа	‘людина’
жила тонка	‘кволий, немічний’
жіночий дядько	‘гульвіса’
жіночі сльози	‘забігайлівка’
жовтороте пташеня	‘молода, недосвідчена людина’
жодна душа	‘ніхто’
З	
з дідів із прадідів	‘відавна’
з душею	‘живий’
з легкої руки	‘за чийсь вдалим починанням, добрим прикладом’
з одного маху	‘відразу’, ‘рішуче’
з піску мотузки сукає	‘надзвичайно практична людина’
з тихою музикою	‘мовчки’
з усього горла	‘на весь голос’
за горами	‘дуже далеко’
за гріш погнав би козу до Львова	‘надзвичайно скуний’
за двох косарів	‘інтенсивно, із задоволенням’ (працювати, їсти)
за дідів за прадідів	‘дуже давно’
за макове зерно	‘дуже мало, трошки’
за тридцять земель	‘дуже далеко’
за широкою спиною	‘під чиєю-небудь опікою, чийсь захистом’
зблукана (зблудла) вівця	‘людина, яка відійшла від свого середовища, збилася із життєвого шляху’
зав’язати голову ¹	‘вийти заміж’
зав’язати голову ²	‘заморочитися, заклопотатися чим-небудь’
заганяти/загнати на слизьке	‘ставити кого-небудь, скрутне, незручне становище’
задавати/задати бенкету	1) ‘бити/побити певним чином’; 2) ‘карати когось биттям’
задавати/задати смальцю	1) ‘бити/побити певним чином’; 2) ‘карати когось биттям’
закривати/закрити очі ¹	‘вмирати’
закривати/закрити очі ² на щось	‘навмисне не помічати чого-небудь, не звертати уваги на щось’
занохати ковбасу в борщі	‘зміркувати, в чому діло, здогадатися’
заривати/зарити талант у землю	‘занедбувати свої здібності, таланти’

заснути вічним сном	‘вмерти, померти’
зашити губи	‘замовкнути’
збивати/збити з пантелику	‘заплутувати кого-небудь’; ‘подавати неправдиву інформацію’
звалитися з ніг	‘захворіти’
звісити голову	‘зажуритися’
зелена Олена	‘кропива’
з-за двадцятої границі	‘далеку’
зійти зі світу	‘вмерти, померти’
злі язики	‘люди, які ведуть недобррозичливі, брехливі розмови’
знати (дізнаватися) почому хліб	‘зазнавати великих випробувань’
золота діжа	‘сонце’
золота молодь	‘діти впливових і багатих людей’
золота нагайка	‘блискавка’
золота середина	‘дуже добра людина’
золоте денце (вінце)	‘соняшник’
золоте решето	‘соняшник’
золоте руно	‘те, що є великою цінністю’, ‘те, що є чийсь багатством’
золоте (червоне) теля	‘сонце’
золотий вік	‘найкращий, найсприятливіший період у розвиткові чого-небудь’
золотий дощ	‘несподівані великі прибутки’
І	
і в корці води не впіймаєш кого	‘дуже спритний’
і довбнею не доб’єш	‘дужий’
і знаку не стало від чого	‘про щось, що зникло, не залишивши сліду’
і хліб і до хліба	‘абсолютно все’
Іванова хата	‘в’язниця’
іжицю прописати	‘суворо покарати’
іскра Божа	‘талант’ див. також Божа іскра
іти на Голгофу	‘іти на свідому смерть, гинути’
іти на хрест	‘іти на свідому смерть, гинути’
Й	
й останній дурень	‘абсолютно кожний’
К	
казанський сирота	‘той, хто видає із себе скривдженого’
камінь преткновения	‘щось, що є об’єктом постійної уваги, суперечки, конфлікту’

камінь спотикання	'велика перешкода', 'ускладнення'
камо грядеші	'куди йдеш?'
квасний патріотизм	'псевдопатріотизм'
кидати громи <i>на кого</i>	'карати, суворо ганити'
кидати слова на вітер	'говорити даремно, марно'
кидатися у вічі	'бути помітним', 'привертати до себе увагу'
кирпата свашка	'смерть'
кисла Оришка	'плаксива жінка, дівчина'
когут, що носом ворота під- носить	'свиня'
кожен біс	'абсолютно кожний'
кожен собака	'абсолютно кожний'
комарика придавити	'поспати'
копита задерти	'вмерти, померти'
краєм вуха	'мимохідь', 'випадково'
крапля в краплю	'абсолютно точно'
кресати підковами (чобітьми)	1) 'енергійно, натхненно танцювати'; 2) 'швидко йти'
кривава (кривавий) оргія (бенкет)	'битва, побойще'
кривавий гріш	'гроші, зароблені розбоем'
кривим оком дивитися (поглядати)	'виявляти неприхильність'
криві слова	'неправда'
кригою братися/взятися	'замерзнути' (про водойму)
крізь зуби	'неприятно, сердито'
кров з молоком	'здоровий, дужий'
кров з носа	'обов'язково, не зважаючи ні на які труднощі'
крок за кроком	'поступово, в певній послідовності'
кропив'яне сім'я	'чиновники, що беруть хабарі', 'хабарники'
круг пальця обвести (обкру- тити)	'обдурити'
крутий бал	'бійка'
кучерявий Іван	'дим'

Л

латана свитина	'бідна людина'
лебедина пісня	'остання найвизначніша праця, твір'
лепетливий на язик	'балакучий'
лизати халяви	'підлещуватися'
лис Микита	'хитрун'
лицар без страху й догани	'людина великої мужності й високих моральних якостей'

лиця нема <i>на кому</i>	'нездужати'
лізти в очі	'ввижатися'
лізти на очі	'бути на видноті, перед очима'
лоб на три п'яді	'розумний'
ловити окунів	'дрімати'
ложки до рота не донесе	'п'яний'
людина в футлярі	'людина, незрозуміла, незбагненна для інших'
людина з великої літери	'людина, гідна поваги'
людська нога	'людина'
лягти на стіл	'піти, лягти на операцію'
лягти на столі	'умерти'
лякана ворона	'досвідчений'

М

має голову на плечах	'розумний'
має добрий ніс	'передбачливий'
має олію в голові	'розумний'
мазати речі медом	'говорити облесливо'
марне слово	'пустослів'я'
матері його (твій) ковінька!	вигук, який може виражати подив, захоплення, обурення, незадоволення
Мати Божа!	вигук, який може виражати подив, захоплення, обурення, незадоволення
матінко моя!	вигук, який може виражати подив, захоплення, обурення, незадоволення
машина часу	'за допомогою чого можна подорожувати в часі'
медовий місяць	1) 'перша пора подружнього життя'; 2) 'найкраща пора в чомусь'
менший брат	'непанівні народи в імперіях'
меткий на вигадки	'вигадливий'
мир християнський	'людство'
мири незміренні	'людство'
Михайло-незгадайло	'забудькуватий'
мідна пані	'гармата'
міряти лозиною	'бити кого-небудь'
місце під сонцем	'певне становище в соціумі'
міцне слово	'лайка'
мов горохом сипле	'дуже швидко, не занаючи'
мов у воду опущений	'засмучений'
молотник із миски	'ненажера, з якого мало користі в роботі'
молочні (медові) ріки, кисільні береги	'повний достаток'

моркву скормити	‘брехати’
мудра голова	‘розумна людина’
Н	
на віки вічні	‘назавжди’
на всі боки	‘як тільки можна’ (розгулятися)
на корені	‘у незжатому, нескошеному або незрубаному вигляді’
на кшталт	‘подібний до чого-небудь’
на місяць брехати	‘без причини гавкати’ (про собаку)
на один кшталт	‘однаковий’
на один миг	‘дуже коротко’
на сьомому небі	‘надзвичайно радісний, щасливий’
на чотири вітри	‘напризволяще’
на широку ногу	‘багато, розкішно’, ‘без будь-яких обмежень’
набитий гаманець	1) ‘багато грошей’; 2) ‘багатий’
навіки закрити очі	‘вмерти, померти’
накладати/накласти в три вирви	1) ‘бити/побити певним чином’; 2) ‘карати когось биттям’
накладати/накласти руки	1) ‘помирати/померти’; 2) ‘вбити кого-небудь’
накладати/накласти руку	‘привласнювати що-небудь, заволодівати чим-небудь’
наминати/нам’яти ворсу	1) ‘бити/побити певним чином’; 2) ‘карати когось биттям’
наш брат	1) ‘ми’; 2) ‘однодумець’
наш дядько	‘селянин’, ‘хазяїн’
наша сестра	‘ми’
нашивати/нашити нову шкуру	1) ‘бити/побити певним чином’; 2) ‘карати когось биттям’
нашого пір’я птах	‘своя людина’
не вартий ламаного (мідного) гроша	1) ‘який не має жодної цінності’; 2) ‘нікчемний’
не за горами	‘близько’
не здужає і скіпки підняти	‘кволий, немічний’
не знає, що вчора їв	‘забудькуватий’
не знати, на який стілець сісти	‘бути нерішучим’, ‘розгубитися’
не йде на ум	1) ‘немає бажання думати про що-небудь, робити щось, займатися чимось’; 2) ‘не засвоюється, не запам’ятовується, не сприймається щось’

не ликом шитий	1) ‘не позбавлений здібностей’; 2) ‘досвідчений’
не нашого пір’я птах	‘чужа людина’
не нашого поля ягідка	‘чужинець’
не нашого ума діло	1) ‘чужа справа’, ‘чужі проблеми’; 2) ‘про некомпетентність чію-небудь у якій-небудь справі’
не остання спиця в колесі	‘поважана, впливова людина’
не розбираючи дороги	‘навпростець’
невідома земля	‘щось незнане, незвідане’
неця в голову не біла <i>кого</i>	‘недурна людина’
необачна голова	‘запальний’
неопалима купина	‘кущ, що горить і не згорає’
нести хрест	‘терпеливо переборювати труднощі, перешкоди на своєму життєвому шляху’
ні вбий ні влий	‘упертий’
ні до чого	‘безрезультатно, даремно’
ні з плечей ні з очей	‘невродливий, некрасивий’
ні за копійку	‘даремно, марно’
ні за цапову душу	‘даремно, марно’
ні на крок	1) ‘нітрохи, ніскільки’; 2) ‘нікуди’
ні пари з уст (вуст)	‘мовчати’, ‘не давати про себе знати’
ні світ ні зоря	‘удосвіта’
ні складу ні ладу	‘невродливий, некрасивий’
носитися як дурень зі ступою	‘приділяти велику увагу тому, що їй не варте’
носить голову для шапки	‘нерозумний’
нюхав порох	‘досвідчений’
О	
од вітру валиться	‘кволий, немічний’
одним миром мазані	‘однакові, такі самі’
одної масті	‘такі самі, однакові’
олімпійський спокій	‘надзвичайна врівноваженість, незворушність, стриманість’
останній з могікан	‘найстаріший або останній представник кого-, чого-небудь’
остання спиця в колесі	‘малопомітна людина’
П	
палицею кинути	‘недалеко’
пальці (пальчики) оближені	‘дуже смачно’
пекти раків	‘соромитися’

перекладати/перекласти мову (розмову)	починати говорити про щось інше
переконувати/перекувати мечі на рала	‘перетворювати воєнні засоби, ресурси тощо на мирні’
перша скринька	1) ‘найважливіша роль у якій-небудь справі’; 2) ‘найважливіший у якій-небудь справі’
першої руки	‘здібний’
печене й варене	‘абсолютно все’
під боком	‘дуже близько’
під голим небом	‘без даху над головою’, ‘не в приміщенні’
під носом	‘тихо, нерозбірливо’
під самим носом	‘поруч, близько від кого-небудь’
підвернути під корито	1) ‘випередити в заміжжі’; 2) ‘перемогти’
піднятися на ноги	‘одужати’
підставляти/підставити стілець (стілчик) кому	‘робити підлість, неприємність кому-небудь’
пізній Іван	‘людина, що пізно встає, бариться з початком роботи’
пісок сиплеться	‘старий’
піти до Бога вівці пасти	‘вмерти, померти’
піти зі світу	‘померти’
піти кози пасти	‘вмерти, померти’
плести як небіжка ногами	‘говорити дурниці, нісенітниці’
плечима стелю підпирає	‘високий’
по коліна	‘мілко’
по самі вуха	‘весь’
побачити світ	‘народитися’, ‘бути опублікованим’
побачити світу	‘побувати в багатьох місцях, багато чого побачити, зазнати’
повний лоб	‘розумний’
позбутися кленки	‘здурніти’
показувати/показати, де раки зимують кому	‘провчити кого-небудь’
показувати/показати товар лицем	‘подавати що-небудь у найкращій формі’
поки мого життя	‘протягом усього життя’
поки світу й сонця	‘протягом усього життя’
попарити сухим віником	‘покарати биттям’
попова дочка	‘курка’
порожньою торбою по голові ударений	‘нерозумний, дурний’
порожня голова	‘нерозумна людина’

поцілунок Юди	‘зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості, приязні’
прекрасна половина (роду людського)	‘жінка’
при закритих дверях	‘без сторонніх’
прибирати/прибрати з дороги (шляху)	1) ‘відсторонювати того (те), хто (що) заважає, убик; відсувати те, що перешкоджає рухові, погіршує умови для роботи’; 2) ‘звільнити з роботи, служби, понижувати на посаді’
прийти на світ	‘народитися’
прикушувати/прикусити язика	‘замовкнути’
припадати/припасти до серця (до душі, до впадоби)	‘сподобатися кому-небудь’, ‘імнунувати кому-небудь’
притча во язицех	‘предмет постійних загальних розмов, пересудів’
приший кобилі хвіст	‘який не відіграє великої ролі, не має ніякого значення, зайве, непотрібне’
простим оком	‘без окулярів чи інших оптичних приладів’
просто з моста	‘прямо, відверто’
прямий як дуга	‘зсутулений’
прямий як свинячий хвіст	‘зсутулений’
птаха не нашого польоту	‘чужа людина’
птахи ніч розкльовують	‘світає’
пукатися/пуститися на пси	‘зводиться нінащо’
пучка духу в кому	‘кволий, німічний’
п’ятами наживати	‘утекти’
п’яти задерти	‘вмерти, померти’
Р	
ранній (рання) птах (птаха, пташка)	‘людина, що рано встає, рано починає працювати’
ребра лічити	‘бити’
рівний станом	‘стрункий’
рід людський	‘людство’
різати око	1) ‘неприємно вражати’; 2) ‘різко виділятися, бути дуже примітним, викликаючи до себе неприємне ставлення’
розпустити патьоки	‘почати дуже плакати’
розумом високий	‘розумний’
розумом зрілий	‘розумний’
розуму макітра	‘розумний’
розуму не позичати кому	‘розумний’

руками й ногами	‘всіма силами, повністю, абсолютно’
руки на всі штуки <i>у кого</i>	‘дуже здібний’
рукою подати	‘дуже близько; поруч’
С	
світ замакітрився <i>кому</i>	1) ‘хтось втратив здатність логічно мислити, адекватно сприймати дійсність’; 2) ‘комусь погано’
свої люди	‘рівня’, ‘з одного соціального, культурного тощо середовища’
своя кров	‘рідна дитина, діти’
святая святих	‘недоторканне’, ‘неприступне’, ‘найзаповітніше’
святий та божий	‘лицемірно тихий та добрий’
серед (білого) дня	‘удень, коли ще не стемніло’
серед чистого поля	‘без даху над головою’, ‘не в приміщенні’
сивий півень	‘дим’
сила Божа	‘грім’
синенький вогонь	‘волошка’
синьоока чарівниця	‘волошка’
синя панчоха	‘позбавлена жіночності, неприваблива жінка’
сіль землі	‘найвизначніші представники народу, нації’
сім кіп (мішків) гречаної вовни	‘говорити дурниці, нісенітниці’
сім розумів	‘розумний’
сіра свита	‘проста людина’
сісти/сідати не в свої сани	‘робити не свою справу, те, на чому не знаєшся’
скільки око сягало	‘безмежно’
скінчений осел	‘безглузда, вперта людина, цілковитий дурень’
слово в слово	‘абсолютно точно’
слуга Божий	‘під’
слухні слова	‘правда’
собаку з’їв	‘досвідчений’
солом’яна голова	‘нерозумний’, ‘забудькуватий’
сороки й ворони	‘абсолютно всі’
спалювати/спалити кораблі	‘рішуче припинити контактувати з ким-, чим-небудь’, ‘робити неможливим повернення до кого-, чого-небудь’
спочити навіки	‘вмерти, померти’
спутивши рукави	‘без старання, абияк’
старе луб’я	‘стара людина’

старець старцем	‘стара людина’
старий вовк	‘досвідчений’
старий горобець	‘досвідчений’
старі й малі	‘абсолютно всі’
старший куди пошляють	‘людина, яка виконує які-небудь незначні доручення’
стояти в голові ¹	‘невідступно поставати, з’являтися в пам’яті, свідомості’
стояти в голові ²	‘очолювати кого-, що-небудь’
стріпнути ногами	‘вмерти, померти’
сухий Мартин (Артем)	‘рушниця’
схопитися за боки (від реготу)	‘почати дуже сміятися’
Т	
твердий хліб	‘нелегке життя’
твердої кості	‘рішучий’, ‘незламний, непохитний духом’
те, що моркву рие	‘свиня’
тернистим шляхом до зірок	‘долаючи перешкоди, досягати успіху, слави’
терновий вінок (вінець)	‘муки, страждання’
топтати землю (ряст)	‘жити’
торішний сніг	‘те, що безповоротно минуло, що втратило силу’
точити (правити) ляси (теревені)	‘балакати’
тридцять срібняків	‘символічна ціна зради’
тримати язик за зубами	‘мовчати’
трусити штанами	‘боятися’
туман туманом	‘нерозумний’
тюхтій тюхтієм	‘некмітливий’
У	
у сажень зросту	‘високий’
у сірка (вовка) очей позичив	‘соромитися’
убогий духом	‘нерозумний, дурний’
умивати/умити руки	‘відступати, відмовлятися від чогось’
усякий собака	‘кожен’
Х	
хатня корова	‘груба’
хід конем	‘рішучий засіб, який використовується у крайньому разі’
холодний коваль	‘слюсар’
хоч з лиця воду пий	‘вродливий, красивий’
хоч кіл на голові теши	‘впертий’

хоч коники ліши	‘глевкий’
хоч куди	‘вродливий, красивий’
хто куди понав	‘урозтіч’
Ц	
цілий світ	‘абсолютно всі’
цілюща вода	‘вода, що оживляє та зцілює’
Ч	
червона нитка	‘основна тема’
через пліт плаює	‘гордий’
чиста година	1) ‘спокій’; 2) ‘погода’
чистої води	‘справжній’
чоловік Божий	‘кобзар’
чорна кість	‘проста людина’
чорнобривий як руде теля	‘рудоволосий’
чортове насіння	‘коза’
чотири милі за піч	‘близько, поруч’
чужа кров	‘чужа дитина, чужі діти’
Ш	
шнаками годований	‘хитрий’
шукати вчорашнього дня	‘мати надію на повернення того, що минуло, чого вже нема’
Щ	
ще півні не піють	‘дуже рано’
ще тім'я не заросло в кого	‘недорослий, недосвідчений’
щедрою рукою	‘щиро, не шкодуючи’
щодня неділя кому	‘про ліниву людину’
щука з Кременчука	‘коса’
Я	
язиката Феська	‘балакуча жінка, дівчина’
як з хреста знятий	‘кволий, немічний’
як один	‘абсолютно всі’
як рак з дріжджами	‘дуже повільно’
як світ світом	‘споконвіків’
як стій	‘моментально’
як три мішки гречаної вовни та чотири копи гречки	‘говорити дурниці, нісенітниці’
як у воду дивитися	‘мовби знати заздалегідь’
яка фузія?	‘хто?, що?’
якась мара	‘хтось’
який кат?	‘хто?, що?’

1. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 175 с.
2. Васильченко В. Українська фразеологія: Навч. посіб. для самостійного вивчення / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К.: Тов-во «Знання» України, 2000. – 96 с.
3. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке: Современный русский язык: лексикология, фразеология, лексикография. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2002. – С. 326–346.
4. Грозан Н. Ф., Щербачук Л. Ф. Особливості використання фразеологізмів у публіцистиці М. С. Грушевського // Матеріали науково-практичної конференції «Великий українець (до 130-ї річниці від дня народження М. С. Грушевського)». – Сімферополь, 1996. – С. 16–17.
5. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. – Л.: Просвіта, 1994. – 62 с.
6. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. – Л.: Вища школа, 1993. – 175 с.
7. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / Харківське історико-філологічне товариство. Наукова бібліотека. – Х.: ОКО, 1996. – 158 с.
8. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: Бібліографічний покажчик. – Л., 1999. – 355 с.
9. Романюк Н. В. Фразеологічні одиниці біблійного походження у творчій спадщині І. Я. Франка // Біблія і культура: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 3. – С. 286–289.
10. Романюк Н. В. Явища синонімії, антонімії та варіантності в діалектній фразеології (на матеріалі наддністрянського говору) // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 1998. – № 1. – С. 134–136.
11. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
12. Словар української мови / За ред. Б. Грінченка: В 4-х т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.

13. *Словник української мови*: В 11-ти т. / Ред. колегія: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
14. *Ужченко В. Д.* Актуальні питання розвитку української мови: Посібник для магістрів: Вступ. Лексикологія. Фразеологія / Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 148 с.
15. *Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.* Фразеологія сучасної української мови: Посібник / Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.
16. *Українська мова: Енциклопедія*. – К.: Видавництво «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 820 с.
17. *Щербачук А. Ф.* Особливості функціонування вигуківих фразеологічних одиниць у художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) // *Культура народів Причорномор'я*. – Симферополь, 1999. – № 8. – С. 152–154.

1. *Баранцев К. Т.* Англо-український фразеологічний словник. – К.: Рад. школа, 1969.
2. *Вархол Н., Івченко А.* Фразеологічний словник лемківських говірок східної Словаччини. – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1990. – 159 с.
3. *Галицько-руські народні приповідки*: У 3-х т. / Збір., упоряд. і пояснив др. І. Франко. – Л.: Наклад товариства, 1901–1910.
4. *Дубровський В.* Московсько-українська фразеологія. – К.: Друк. Спілки, 1917.
5. *Коломієць М. П., Регушевський Є. С.* Словник фразеологічних синонімів. – К.: Рад. школа, 1988.
6. *Німецько-український фразеологічний словник*: У 2-х т. / Уклад. В. І. Гавриш, О. П. Пророченко. – К.: Рад. школа, 1981.
7. *Підмогильний В., Плужник Є.* Фразеологія ділової мови. – 2-ге вид. – К.: Час, 1927.
8. *Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь* / Сост. В. И. Лавер, И. В. Зикань. – К. – Ужгород: Рад. школа, 1985.
9. *Словник стійких народних порівнянь* / Уклад. О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х.: Основа, 1993.
10. *Словник українських ідіом* / Уклад. Г. М. Удовиченко. – К.: Рад. письменник, 1968.
11. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. – К.: Вища школа, 1984.
12. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* / Спорудив М. Номис. – СПб., 1984.
13. *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник* / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – 1-ше вид. – К.: Рад. школа, 1971.
14. *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник* / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – 2-ге вид. – К.: Рад. школа, 1978.
15. *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник* / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К.: Рад. школа, 1991.
16. *Фразеологічний словник німецької мови* / Уклад. А. С. Осовецька, К. М. Сільвестрова. – К.: Рад. школа, 1964.

17. *Фразеологічний словник української мови*: В 2-х кн. / Інститут української мови НАНУ. – 1-ше вид. – К.: Наук. думка, 1993.
18. *Фразеологічний словник української мови*: В 2-х кн. / Інститут української мови НАНУ. – 2-ге вид. – К.: Наук. думка, 1999.
19. *Фразеологічний словник*: На допомогу вчителю / Уклад. Н. О. Батюк. – К.: Рад. школа, 1966.
20. *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша*: Словник-довідник / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2003.
21. *Французько-український фразеологічний словник* / Уклад. Г. Ф. Венгренівська, М. А. Венгренівська. – К.: Рад. школа, 1987.
22. *Цимбалюк Ю. В., Краковецька Г. О.* Крилаті латинські вислови. – К.: Вища школа, 1976.

- I **Балі Шарль** (Bally Charles, 1865–1947) – швейцарський лінгвіст, учень Ф. де Соссюра, один із найвидатніших лінгвістів ХХ століття. Праці вченого присвячені проблемам загального та порівняльно-історичного мовознавства, французькій та німецькій мовам, стилістиці. Почесний доктор Сорбонни (1937). Один із засновників Женевської школи.
- II **Потебня Олександр Опанасович** (1835–1891) – доктор слов'янської філології, засновник психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві. Автор багатьох праць з теорії лінгвістики, фонетики, граматики, семантики, етимології, діалектології, історії мови тощо. Один із засновників та голова (1877–1890) Харківського історично-філологічного товариства.
- III **Срезневський Ізмаїл Іванович** (1812–1880) – російський мовознавець, доктор філології, славіст, фольклорист, етнограф, палеограф. Праці вченого присвячені головно історії мови, зокрема російської та інших слов'янських мов, фонетиці, діалектології, лексикології та лексикографії, палеографії, фольклору слов'янських народів. Ректор Харківського університету (1861–1880).
- IV **Франко Іван Якович** (1866–1916) – найбільший український мислитель, письменник, вчений-літературознавець, мовознавець, фольклорист, перекладач і перекладознавець, етнограф, історик, економіст, публіцист, видавець, громадський діяч. Автор високонаукових праць з історії та теорії літератури, української мови, теорії перекладу, історії української культури; визначних вірців філософської, політичної та інтимної лірики, прозових, драматичних творів, казок і оповідань; блискучих перекладів з французької, німецької, англійської, польської, російської, чеської, сербської, хорватської, старогрецької, латинської, арабської, ассировавилонської мов. Видання всього творчого та наукового доробку Івана Франка становитиме понад сто томів.
- V **Номис М. = Симонов Матвій Терентійович** (1823–1900) – видатний український етнограф, фольклорист, філолог, письменник і педагог. Разом із Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем, подружжям Марковичів був активним учасником українського громадського життя у Санкт-Петербурзі. Сприяв виданню українських книг і часопису «Основа». Найвизначнішою працею автора є «Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірник О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис» (1864).

Демська-Кульчицька Оріся Мар'янівна

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Редактор *О. В. Вакацієнко*
 Художнє оформлення *В. Ю. Легкого*
 Технічний редактор *Т. М. Новікова*
 Комп'ютерна верстка *М. С. Черноморд*
 Коректор *О. П. Степаненко*

- VI **Булахівський Леонід Арсенійович** (1888–1961) – український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, автор понад 400 наукових праць із загального мовознавства, славістики, україністики, русистики, присвячених проблемам акцентології й граматичної аналогії слов'янських мов, історії української мови та української літературної мови. Найважливіші праці вченого вийшли п'ятитомним виданням у 1975–1983 роках у Києві.
- VII **Скришник Лариса Григорівна** (1921–2004) – український мовознавець, доктор філологічних наук, професор. До кола наукових зацікавлень вченої входили лексикологія та лексикографія, фразеологія, питання ономастики й лінгвостилістики. Найважливішою працею Л. Скришник у галузі фразеології є *«Фразеологія української мови»* (1973).
- VIII **Демський Мар'ян Тимофійович** (1934–1995) – український мовознавець, професор, доктор філологічних наук, громадський діяч. Наукові праці вченого присвячені передовсім проблемам фразеології, зокрема деривації фразем української мови, з чим пов'язано започаткування досліджень фраземної дериватології в лінгвоукраїністиці. Крім фразеологічних досліджень, вченому належать праці з історії української мови, діалектології, лексикології, лексикографії. Один з авторів українськомовних військових команд.
- IX **Ужченко Віктор Дмитрович** (1935) – український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, фразеолог, лексикограф. Науковий доробок вченого становлять такі відомі праці, як *«Українська фразеологія»* (1988), *«Східноукраїнська фразеологія»* (2003) та ін. Значний доробок вченого становлять навчальні посібники з проблем української фразеології, а також словники.
- X **Виноградов Віктор Володимирович** (1894–1969) – російський учений, доктор філологічних наук, професор, автор фундаментальних досліджень у галузі загальної теорії мовознавства, історії російської літературної мови, російської лексикології, фразеології та лексикографії, граматичного ладу російської мови, взаємозв'язків слов'янських мов.
- XI **Грінченко Борис Дмитрович** (1863–1910) – видатний український письменник, мовознавець, педагог, фольклорист, етнограф, перекладач, видавець, бібліограф, громадсько-політичний діяч. З-поміж великого наукового доробку вченого на особливе місце заслуговують *«Словар української мови»* (1907–1909), відредагований і доповнений Б. Грінченком, та заснування ним мовознавчого розділу історії української лексикографії.
- XII **Удовиченко Григорій Михайлович** (1917–2003) – український мовознавець, доктор філологічних наук, професор. Працював у галузі української фразеології, синтаксису, стилістики, загального мовознавства. Його авторству належать *«Словник українських ідіомів»* (1968), двохтомний *«Фразеологічний словник української мови»* (1984).

Підписано до друку 05.07.2008. Формат 60 × 90 ¹/₁₆.
 Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
 Гарнітура Warnock Pro. Ум. друк. арк. 4,75.
 Зам. 8-262.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
 Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
 04655, Київ, Конtrakтова п.л., 4.
 Тел./факс: (044) 425-60-92.
 E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua>